

Tussen familie en instelling? Een analyse van de huishoudtrajecten van doven in Oost-Vlaanderen, 1750-1950

Sofie DE VEIRMAN & Isabelle DEVOS
Vakgroep Geschiedenis, Universiteit Gent

In 2001 stelde de Amerikaanse historicus Douglas Baynton dat “disability is everywhere in history, but conspicuously absent from the histories we write”⁽¹⁾. De laatste twee decennia zit het historisch *disability* onderzoek – onderzoek naar mensen met een beperking – echter sterk in de lift. Dit blijkt uit het toenemend aantal publicaties, netwerken en conferenties, vooral in de Angelsaksische wereld, die *disability* centraal stellen⁽²⁾. In België staat het onderzoek naar de geschiedenis van mensen met een beperking nog in de kinderschoenen. De historische aandacht richt zich voorlopig op eerder populariserende werken of op de pedagogische initiatieven⁽³⁾. Enkele onderzoekers bestudeerden de geschiedenis van mensen met een beperking evenwel vanuit een meer empirische invalshoek. Filoloog Christian Laes bestudeert de sociaalculturele geschiedenis van de Klassieke Oudheid, met specifieke aandacht voor de levenslopen van mensen met een beperking⁽⁴⁾. Voor de negentiende eeuw ondernamen studenten geschiedenis Tom De Paepe en Els Van Brantegem een demografisch onderzoek naar respectievelijk medisch afgekeurde soldaten, en doven en blinden⁽⁵⁾. Ondanks hun

(1) Douglas BAYNTON, “Disability and the Justification of Inequality in American History”, in Lauri UMANSKY & Paul LONGMORE, eds., *The New Disability History: American Perspectives*, New York, New York University Press, 2001, p. 52.

(2) Voorbeelden *disability/deaf studies* netwerken: Disability History Association (DHA); Deaf History International (DHI). Voorbeelden conferenties: “Disability & the Victorians: Confronting Legacies”, 30.07-01.08.2012 (Leeds); “Disability History: Voices and Sources Conference”, 22.03.2013 (Londen); “Beyond Attics and Activists: Rethinking Family in Disability History”, 24.04.2015 (Texas); “Deaf History International Conference”, 12-18.07.2015 (Edinburgh); “USA Deaf History Conference”, 15-18.03.2017 (Minnesota).

(3) Ben WUYTS, *Over narren, kreupelen, doven en blinden. Leven met een handicap van de Oudheid tot nu*, Leuven, Davidsfonds, 2005. We kunnen wat betreft onderwijs verwijzen naar het werk van de Leuvense historische pedagogen Patrick Devlieger en Pieter Verstraete.

(4) Christian LAES, “Silent Witnesses: Deaf-mutes in Graeco-Roman Antiquity”, in *Classical world*, dl. 104, 2011, 4, p. 451-473; Christian LAES, “How Does one Do the History of Disability in Antiquity? One Thousand Years of Case Studies”, in *Medicina nei Secoli*, dl. 23, 2011, 3, p. 915-946.

(5) Tom DE PAEPE, *Oost-Vlaamse mannen met een handicap in de 19de eeuw. Een sociaal-demografisch onderzoek op basis van de conscriptieregisters*, Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven masterscriptie), 2003; Els VAN BRANTEGEM, *Een sociaal-demografische analyse naar doven en blinden in de 19^e eeuw*, Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven masterscriptie), 2008.

kleinschaligheid, illustreren deze studies de mogelijkheden voor historisch *disability* onderzoek.

De groeiende aandacht voor de geschiedenis van personen met een beperking ging gepaard met een wijziging in de visie op *disability*. Volgens het traditionele verhaal dat dominant was tot de jaren 1990, stonden mensen met een beperking, van de prehistorie tot nu, buiten de samenleving en werd hun geschiedenis gekenmerkt door stigmatisering en uitsluiting⁽⁶⁾. Studies op basis van antropologisch onderzoek naar niet-Westerse culturen geven echter aan dat de negatieve houding tegenover en kwetsbaarheid van mensen met een beperking geen historische constante is⁽⁷⁾. Stilaan groeide de consensus dat de ervaringen van mensen met een beperking sterk verschillen doorheen de tijd en naargelang van hun sociale, economische en culturele context.

Vanuit historisch perspectief wordt vooral gekeken naar de negentiende eeuw als de periode waarin de levensomstandigheden van mensen met een beperking sterk veranderden. *Disability* activisten zoals Michael Oliver en Vic Finkelstein stellen dat de positie van mensen met een beperking steeds meer onder druk kwam te staan onder invloed van negentiende-eeuwse industrialiserings- en medicaliseringsprocessen. Terwijl mensen met een beperking volwaardig deel uitmaakten van het vroegmoderne gezin en productieproces, werden ze een 'last' wanneer arbeid zich in de negentiende eeuw grotendeels herlokaliseerde van het huishouden naar de fabriek. Mensen met een beperking waren onvoldoende in staat om gelijke tred te houden met het werktempo in de fabrieken en werden bijgevolg uitgesloten van de arbeidsmarkt⁽⁸⁾. Parallel aan dit economische segregatieproces veronderstellen onderzoekers een sociaal segregatieproces. Vóór de negentiende eeuw zouden personen met een beperking tot de verantwoordelijkheid hebben behoord van het gezin en de gemeenschap waar ze deel van uitmaakten. Naarmate traditionele familiebanden aan kracht verloren en individualisme sterker werd in de negentiende eeuw, werden ze steeds meer beschouwd als een kwetsbare groep die diende opgevangen te worden door formele instellingen. In deze visie krijgen mensen met een beperking een passieve rol toebedeeld. Ze waren onvoldoende in staat om een zelfstandig leven uit te bouwen en waren daarom afhankelijk van

(6) Voorbeelden: Henri J. STIKER, *Corps infirmes et sociétés*, Parijs, Aubier-Montaigne, 1982; Margaret A. WINZER, "Disability and Society before the Eighteenth Century. Dread and Despair", in Lennard J. DAVIS, ed., *The Disability Studies Reader*, New York, Routledge, 1997, p. 75-109; Ben WUYTS, "Historische schets van de maatschappelijke positie van mensen met een handicap in de West-Europese samenleving", in Erik BROEKAERT, Frank DE FEVER, Piet SCHOORL, Geert VAN HOVE & Ben WUYTS, eds., *Orthopedagogiek en maatschappij. Vragen en visies*, Leuven/Apeldoorn, Garant, 1997, p. 35-76.

(7) Bijvoorbeeld: Jessica SCHEER & Nora GROCE, "Impairment as a Human Constant: Cross-Cultural and Historical Perspectives on Variation", in *Journal of Social Issues*, dl. 44, 1988, 1, p. 32.

(8) Eerder onderzoek toont aan dat de negentiende eeuw niet als een breukmoment kan gezien worden in de arbeidsmogelijkheden voor doven, noch dat alle veranderingen in de negentiende eeuw een negatieve impact hadden op de tewerkstelling van doven. Zie Sofie DE VEIRMAN, "Deaf and Disabled? (Un)employment of the Deaf in Belgium. A Comparison of Eighteenth- and Nineteenth-century Cohorts", in *Disability & Society*, dl. 30, 2015, 3, p. 460-474.

anderen. In eerste instantie van familie, vanaf de negentiende eeuw meer en meer van instellingen⁽⁹⁾.

Deze sociale segregatiethese wordt vaak eenzijdig gestaafd met de sterke toename van het aantal instellingen in negentiende-eeuws Europa. Historici zoals Peregrine Horden en Richard Smith betwisten echter het bestaan van een pre-industriële “golden era” waarin personen met een beperking liefdevol opgevangen werden door familie, in tegenstelling tot de harteloze industriële maatschappij⁽¹⁰⁾. Op basis van medische en institutionele bronnen argumenteren ze dat ook de pre-industriële samenleving gekenmerkt werd door een gemengde zorgeconomie, waarin de bredere gemeenschap en formele netwerken even belangrijk waren als familie.

Tot op heden is het historisch *disability* onderzoek bijna exclusief gebaseerd op institutionele bronnen, en vertelt het daarom bovenal de geschiedenis van institutionele, educatieve en medische praktijken⁽¹¹⁾. De moeilijkheid om personen met een beperking in historische bronnen te identificeren draagt hier ongetwijfeld toe bij. Een belangrijk nadeel van institutionele bronnen is dat ze vaak geschreven zijn vanuit het ‘top down’ perspectief van professionals en weldoeners. De personen die in een instelling verblijven krijgen nauwelijks een stem, laat staan dat we inzicht krijgen in de levensloop van personen die nooit in een instelling verbleven. Historische studies die de segregatiethese empirisch onderzoeken op basis van levenslooponderzoek zijn er tot op heden dan ook niet. In dit artikel analyseren we de sociale positie van mensen met een beperking en maken hiervoor gebruik van vier unieke identificatiebronnen enerzijds en levensloopbronnen (parochieregisters, registers van burgerlijke stand en bevolkingsregisters) anderzijds. Concreet bestuderen we welke rol familie speelde in het leven van mensen met een beperking en hoe deze relatie evolueerde doorheen de negentiende eeuw: ten eerste, in hoeverre waren personen met een beperking afhankelijk van familie en in staat een zelfstandig leven op te bouwen? En ten tweede, vond in de negentiende eeuw een overgang plaats van informele zorg door familie naar formele zorg binnen een instelling? Door de huishoudens waarvan personen met een beperking deel uitmaakten doorheen hun levensloop te reconstrueren, verkennen we de rol van het gezin en de verschillende overlevingsstrategieën van mensen met een beperking.

In dit onderzoek focussen we ons op doven. De hedendaagse en historische belangstelling voor doven enerzijds en het rijke bronnenmateriaal anderzijds maakt hen tot een interessante onderzoeksgroep. Om onze onderzoeksvragen te beantwoorden, hebben we de levenslopen van 284 mannen en vrouwen, doof

(9) Voorbeelden: René STOCKMAN, *Van nar tot patiënt. Een geschiedenis van de zorg voor geesteszieken*, Leuven, Davidsfonds, 2000; Jan BRANSON & Don MILLER, *Damned for Their Difference. The Cultural Construction of Deaf People as Disabled: A Sociological History*, Washington, Gallaudet University Press, 2002.

(10) Peregrine HORDEN & Richard SMITH, “Introduction”, in Peregrine HORDEN & Richard SMITH, eds., *The Locus of Care. Families, Communities, Institutions and the Provision of Welfare since Antiquity*, Londen, Routledge, 1998, p. 1-20.

(11) Voorbeelden uit België en Nederland: Marjoke RIETVELD-VAN WINGERDEN, *Zorgenkinderen in beeld: facetten van de orthopedagogische praktijk in Nederland en België in de negentiende en twintigste eeuw*, Assen, Van Gorcum, 2004; Maurice BUYENS, *De dove persoon, zijn gebarentaal en het dovenonderwijs*, Antwerpen, Garant, 2005.

geboren in Oost-Vlaanderen (België) tussen 1748 en 1860, gereconstrueerd van geboorte tot overlijden. Nationale tellingen geven aan dat er gemiddeld 344 doven woonden in negentiende-eeuws Oost-Vlaanderen⁽¹²⁾. Er is geen reden om aan te nemen dat dit aantal veel hoger of lager lag in de achttiende eeuw. De 284 onderzoekspersonen vertegenwoordigen dus een aanzienlijk deel van de Oost-Vlaamse dovenpopulatie in de achttiende en negentiende eeuw. De onderzoeksgroep is opgedeeld in twee geboortecohorten. De dove mannen en vrouwen zijn ofwel geboren tussen 1748 en 1810 ofwel tussen 1830 en 1860. Deze opdeling loopt parallel met de industriële ontwikkeling van België en verdeelt de onderzoeksgroep in een pre-industriële en industriële cohorte. De vergelijking van de twee geboortecohorten maakt het mogelijk om de impact van negentiende-eeuwse ontwikkelingen op de huishoudtrajecten van doven te achterhalen.

Doven, samen met blinden, genoten in het verleden speciale aandacht van de medische wereld, de overheid en de Kerk. Tegen het einde van de achttiende eeuw verschenen de eerste belangrijke publicaties over doofheid. Overal in Europa werden, als eerste vorm van buitengewoon onderwijs, dovenscholen opgericht⁽¹³⁾. In België kregen dove mannen en vrouwen vanaf 1830 een aparte vermelding in de nationale volkstellingen, waardoor informatie over de omvang en het opleidingsniveau van de Belgische dove bevolking beschikbaar werd. Vandaag nemen de *Deaf Studies* nog steeds een belangrijke plaats in binnen het *disability* onderzoek door het debat of doven hetzij 'beperkt' hetzij een linguïstische minderheid zijn. Ook praktische motivaties spelen een rol bij de afbakening van de onderzoeksgroep. Het tijdrovende karakter van de levensloopmethodologie en het gebrek aan systematisch bronnenmateriaal om mensen met een beperking te identificeren verhindert ons om een onderzoeksgroep samen te stellen die bestaat uit personen met verschillende types beperkingen én voldoende groot is voor analyse. Bovendien bemoeilijkt de historische terminologie, gebruikt om verschillende soorten beperkingen aan te duiden, de afbakening van consistente groepen. Tot de twintigste eeuw werden veralgemenende termen als 'kreupele' en 'idiot' gebruikt om een breed spectrum aan fysieke en intellectuele beperkingen aan te duiden. Ook al is de term 'doofstom' vandaag in onbruik geraakt, het vroege onderscheid van doven als een specifieke groep in de bronnen maakt het mogelijk om hen in historische bronnen te identificeren doorheen de tijd. Op deze manier komen we tot een onderzoeksgroep die consistent is en vergelijkbaar doorheen de tijd.

De vraag in welke mate de onderzoeksresultaten kunnen veralgemeend worden naar mensen met andere types beperkingen dringt zich op. Op basis van militieregisters berekende Roger Darquenne dat doven ongeveer 2,2 procent vertegenwoordigden in de groep van de in 1806 afgekeurde

(12) Sofie DE VEIRMAN, *Breaking the Silence: the Experiences of Deaf People in East Flanders, 1750-1950. A Life Course Approach*, Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 2015.

(13) Lennard J. DAVIS, *Enforcing Normalcy. Disability, Deafness and the Body*, Londen, New Left Books, 1995, p. 50-54.

conscrits⁽¹⁴⁾. Hedendaagse gehoortesten bij jonge kinderen geven vergelijkbare cijfers voor aangeboren gehoorverlies⁽¹⁵⁾. Doven maken dus slechts een klein deel uit van de groep van personen met een beperking. Bovendien doen enkele unieke studies vermoeden dat de levenslopen van mensen met verschillende types beperkingen aanzienlijk konden verschillen. Haage, Vikström en Häggström Lundevaller stelden vast dat mensen met een intellectuele beperking veel minder kans hadden om te huwen dan personen met een fysieke beperking of doven in negentiende-eeuws Zweden⁽¹⁶⁾. De Paepe vond belangrijke verschillen in de tewerkstellingskansen van de verschillende groepen afgekeurde *conscrits* in negentiende-eeuws Oost-Vlaanderen⁽¹⁷⁾. Vandaar dat dit onderzoek uiteraard niet claimt representatief te zijn voor de ervaringen van alle achttiende- en negentiende-eeuwse personen met een beperking, maar het biedt wel een uniek inzicht in de mate waarin kwetsbare groepen, meer bepaald doven, ingebed waren in een familiaal netwerk enerzijds, en geïnstitutionaliseerd waren anderzijds.

In wat volgt geven we eerst een historiografisch overzicht en een beschrijving van de bronnen die we gebruikt hebben voor de levensloopreconstructie. Met behulp van een zgn. *mixed method* aanpak (combinatie van kwantitatieve onderzoeksmethoden en kwalitatieve levensverhalen) tonen we vervolgens aan dat de negentiende-eeuwse evolutie van informele naar formele zorg moet worden genuanceerd en dat het gezin een blijvende rol speelde in het leven van mensen zonder en mét beperking.

Familierelaties in het verleden

Tijdens de voorbije eeuw is de relatie tussen familiesystemen, sociale netwerken en demografisch gedrag in het vroegmoderne en negentiende-eeuwse West-Europa uitgebreid bestudeerd. Vooral over de rol van familie bij de opvang van ouderen, alleenstaanden en wezen is ondertussen heel wat inkt gevloeid. In dit artikel nemen we die literatuur als vertrekpunt om een andere kwetsbare groep, in casu doven, te bestuderen. We behandelen twee onderwerpen in het bijzonder: de discussie over de huishoudenstypologie in relatie tot de industrialisering, en die over de relatie tussen huishoudtypes en collectieve zorginstellingen.

Op het einde van de negentiende eeuw stelde de Franse socioloog Frédéric Le Play dat drie-generatiehuishoudens, families waarbij een of meer gehuwde kinderen in het ouderlijk huis bleven wonen, verdwenen in West-Europa als gevolg van de overgang naar een arbeidssysteem gebaseerd

(14) Roger DARQUENNE, “La conscription dans le département de Jemappes (1798-1813). Bilan démographique et médico-social”, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, dl. 67, 1970, p. 382.

(15) Het Vlaams agentschap voor kinderwelzijn, Kind en Gezin, stelde vast dat 2,09% van haar onderzoeksgroep (67.361 kinderen; 95,5% van de in 2014 geboren kinderen) een aangeboren gehoorverlies had.

(16) Helena HAAGE, Lotta VIKSTRÖM, Erling HÄGGSTRÖM LUNDEVALLER, “Disabled and Unmarried? Marital Chances Among Disabled People in Nineteenth-century Northern Sweden”, in *Essays in Economic & Business History*, dl. 35, 2017, p. 207-238.

(17) Tom DE PAEPE, *Oost-Vlaamse mannen met een handicap in de 19de eeuw*, op. cit., paragraaf 6.5.2.

op loonarbeid en de invoering van een egalitair erfenissysteem. De idee dat de huishoudtypologie van een regio in relatie stond tot de economische ontwikkeling binnen die regio en dat industrialisering en urbanisering onvermijdelijk gepaard ging met een verzwakking van familiebanden en de doorbraak van het nucleaire gezin bleef dominant tot het midden van de twintigste eeuw. Pre-industriële rurale samenlevingen zouden gekenmerkt zijn door uitgebreide huishoudens, hechte socio-economische relaties en solidariteit tussen familieleden en binnen de gemeenschap. Stedelijke industriële samenlevingen, daarentegen, werden gekarakteriseerd door nucleaire gezinnen, zwakke relaties en economisch eigenbelang⁽¹⁸⁾.

Vanaf de jaren 1960 werd het verband tussen nucleaire huishoudens en industrialisering in vraag gesteld door onder andere sociologen Sidney Greenfield en William Goode, de wiskundige John Hajnal en historicus Peter Laslett⁽¹⁹⁾. Zij beweerden dat het nucleair gezinspatroon zowel voor, tijdens als na de industriële revolutie het dominante familietype was in Noordwest-Europa en dat de gemiddelde gezinsgrootte min of meer dezelfde was gebleven in de voorgaande eeuwen. Hajnal en Laslett ontwikkelden een theorie waarbij pre-industrieel Europa verdeeld werd in drie regio's, elk met een karakteristieke gezinstypologie en huwelijkspatroon. Hajnal verdeelde Europa in een oostelijk deel, gekenmerkt door een patroon van vroeg en universeel huwen, en een westelijk deel, met een patroon van later huwen en een groter aantal vrijgezellen. Peter Laslett en de Cambridge Group maakten een bijkomend onderscheid binnen West-Europa, van West naar Oost. Huishoudens ten noorden van deze lijn waren nucleair, samengesteld uit ouders en ongehuwde kinderen. Zuidelijke huishoudens waren vaak groter en uitgebreid met familieleden en niet-verwanten. De dominantie van nucleaire huishoudens in Noordwest-Europa werd verklaard vanuit het *Western European Marriage Pattern* (WEMP) gekenmerkt door laat en minder huwen en de dominante praktijk om een nieuw huishouden op te zetten na het huwelijk (neolokaliteit)⁽²⁰⁾.

Laslett was het echter eens met zijn voorgangers wat betreft het gebrek aan solidariteit tussen familieleden in een nucleair huishoudstelsel. Volgens Laslett impliceerde het overwicht van neolokale, nucleaire gezinnen dat bepaalde groepen in de samenleving zoals vrijgezellen en weduwe(naar)s niet op familiale steun konden rekenen, kwetsbaar werden en onvermijdelijk terechtkwamen in een situatie van "actual or potential

(18) Paul PUSCHMANN & Arne SOLLI, "Household and Family During Urbanization and Industrialization: Efforts to Shed New Light on an Old Debate", in *The History of the Family*, dl. 19, 2014, 1, p. 2.

(19) Sidney M. GREENFIELD, "Industrialization and the Family in Sociological Theory", in *American Journal of Sociology*, dl. 67, 1961, p. 312-322; William GOODE, *World Revolution and Family Patterns*, New York, Free Press of Glencoe, 1963; John HAJNAL, "European Marriage Patterns in Perspective", in David Victor GLASS & David E.C. EVERSLEY, eds., *Population in History. Essays in Historical Demography*, Londen, E. Arnold, 1965; Peter LASLETT, *Household and Family in Past Time*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972.

(20) Peter LASLETT, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977, p. 61; David Sven REHER, "Western Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts", in *Population and Development Review*, dl. 24, 1998, 2, p. 203-234.

hardship” (*nuclear hardship hypothesis*)⁽²¹⁾. Bovendien leidde het WEMP ertoe dat de huishoudcycli van ouders en kinderen onvoldoende op elkaar waren afgestemd om zorg tussen generaties uit te wisselen. Door de hoge huwelijksleeftijd zetten kinderen relatief laat een eigen huishouden op waardoor ze een eigen gezin startten op het moment dat (schoon)ouders meer en meer zorg nodig hadden. Deze overlap van ‘knelperiodes’ in de huishoudcycli van ouder wordende ouders en hun getrouwde kinderen maakte dat de vraag naar zorg en ondersteuning enerzijds slecht aansloot op het aanbod van tijd, kapitaal en fysieke mogelijkheden anderzijds⁽²²⁾. Ook de geografische afstand tussen de huishoudens van ouders en kinderen (neolokaliteit) bemoeilijkte de uitwisseling van intergenerationele hulp⁽²³⁾. Met zijn *nuclear hardship hypothesis* ontkende Laslett niet dat verwanten een ondersteunende rol konden spelen in het leven van individuen, maar deze familiebanden waren van korte duur en occasioneel. Familie, met andere woorden, “cannot have been a finally reliable source for those in trouble”⁽²⁴⁾.

Individueen die hulp nodig hadden, in tijden van armoede, ouderdom en ziekte, dienden daarom op zoek te gaan naar externe ondersteuning. Dit zou verklaren waarom collectieve systemen van formele zorg eerder opgericht en meer gespecialiseerd waren in regio’s gekenmerkt door een nucleair huishoudstelsel⁽²⁵⁾. Bewijs hiervan is de brede waaier aan hospitalen en liefdadigheidsinstellingen voor armen, zieken en ouderen in Noordwest-Europa sinds de middeleeuwen. Via deze instellingen compenseerden samenlevingen met zwakke familiebanden het gebrek aan zorg en ondersteuning door familie. De overlevingsstrategieën buiten de familie om waren niet uitsluitend “top-down georganiseerde arrangementen”. Zo toonden Anita Boele, Annemarie Bouman en Tine De Moor voor het vroegmoderne Holland aan dat mensen er een grote variëteit aan alternatieve formele zorgcontracten konden aangaan, zoals het inhuren van dienstmeiden, het in huis nemen van kostkopers en door lid te worden van collectieven zoals

(21) Peter LASLETT, “Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-Industrial Europe. A Consideration of the Nuclear-Hardship Hypothesis”, in *Continuity and Change*, 1988, 3, p. 153-175; Ariadne SCHMIDT, Isabelle DEVOS & Bruno BLONDÉ, “Men and Women Alone in North-Western European Towns since the Late Middle Ages”, in Julie DE GROOT, Isabelle DEVOS & Ariadne SCHMIDT, eds., *Single Life and the City 1200-1800*, Basingstoke, Palgrave, 2015, p. 1-25.

(22) Annemarie BOUMAN, Jaco ZUIJDERDUIN & Tine DE MOOR, *From Hardship to Benefit. A Critical Review of the Nuclear Hardship Theory in Relation to the Emergence of the European Marriage Pattern*, Utrecht, Centre for Global Economic History, 2012 (Working Papers 0028).

(23) Anita BOELE, Annemarie BOUMAN & Tine DE MOOR, “Commerciële huishoudens? De gevolgen van het Europese huwelijkspatroon en de inzet van niet-familiale hulp als overlevingsstrategie voor ouderen in het vroegmoderne Holland (casus: Leiden)”, in Isabelle DEVOS, Koen MATTHIJS & Bart VAN DE PUTTE, eds., *Kwetsbare groepen in/en historische demografie*, Leuven, Acco, 2014, p. 22-52.

(24) Naomi TADMOR, *Family and Friends in Eighteenth-Century England. Household, Kinship, and Patronage*, New York, Cambridge University Press, 2001, p. 110-111; P. LASLETT, “Family, Kinship and Collectivity”, *op. cit.*, p. 162.

(25) Sandra CAVALLLO, “Family Obligations and Inequalities in Access to Care in Northern Italy, Seventeenth to Eighteenth Centuries”, in P. HORDEN & R. SMITH, eds., *The Locus of Care*, *op. cit.*, p. 90-91.

gilden en broederschappen⁽²⁶⁾. In zijn artikel over de hulpverlening aan ouderen in het negentiende-eeuwse Antwerpen, beschrijft historicus Gregory Vercauteren dan weer hoe mensen die niet in staat waren om te werken door ziekte, handicap of ouderdom steun ontvingen in instellingen, beheerd en betaald door de Commissie van Burgerlijke Godshuizen⁽²⁷⁾. Opvang in een instelling was echter geen optie als een persoon kon terugvallen op familie of wanneer het onvermogen om in het levensonderhoud te voorzien van tijdelijke aard was. In dat geval kregen mensen thuishulp, georganiseerd door de Burelen van Weldadigheid⁽²⁸⁾.

Sinds de jaren 1980 hebben historische demografen in de voetsporen van Hajnal en Laslett de eenvoudige geografische indeling geherdefinieerd en verfijnd, naarmate ze verschillen binnen regio's blootlegden⁽²⁹⁾. Zo toonde onderzoek van onder andere Tamasy Faragó, Karl Kaser, Michael Mitterauer en Mikolaj Szoltysk aan dat er in Centraal- en Oost-Europa niet noodzakelijk vroeg gehuwd werd, maar dat verschillende huwelijkspatronen en familiesystemen naast elkaar bestonden⁽³⁰⁾. Gelijktijdig werd ook de *nuclear hardship hypothesis* in vraag gesteld. Onder meer Tamara Hareven, Pier Paulo Viazzo en Lutz Berkner toonden aan dat Europese huishoudens samengesteld konden zijn uit een brede waaier aan familieleden en niet-verwanten, die samenwoonden vanuit economische, praktische en emotionele motieven⁽³¹⁾. Ze schoven het huishouden naar voor als een zeer invloedrijke

(26) A. BOELE, A. BOUMAN & T. DE MOOR, "Commerciële huishoudens?", *op. cit.*, p. 42.

(27) Gregory VERCAUTEREN, "De zorg voor de behoeftige ouderen te Antwerpen in de negentiende eeuw", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2001, 1-2, p. 253-281.

(28) De tweevoudige structuur van de armenzorg, bestaande uit Commissies van Burgerlijke Godshuizen en Burelen van Weldadigheid, was kenmerkend voor de Zuidelijke Nederlanden, later België, van 1796 tot 1925.

(29) Emmanuel TODD, *L'origine des systèmes familiaux*, Parijs, Gallimard, 2011.

(30) Tamasy FARAGÓ, "Different Household Formation Systems in Hungary at the End of the Eighteenth Century: Variations on John Hajnal's Thesis", in *Historical Social Research*, dl. 23, 1998, p. 83-111; Karl KASER, "Serfdom in Eastern Europe", in David I. KERTZER & Marzio BARBAGLI, eds., *The History of the European Family. Family Life in the Long Nineteenth Century (1789-1913)*, New Haven, Yale University Press, 2002, p. 25-62; Michael MITTERAUER, "European Kinship Systems and Household Structures: Medieval Origins", in Patrick HEADY & Hannes GRANDITS, eds., *Distinct Inheritances. Property, Family and Community in a Changing Europe*, Münster, LIT-verlag, 2003, p. 35-52; Mikolaj SZOLTYSK, Siegfried GRUBER, Barbara ZUBER-GOLDSTEIN & Rembrandt SCHOLZ, "Living Arrangements and Household Formation in an Industrializing Urban Setting: Rostock 1867-1900", in *Annales de Démographie historique*, dl. 2, 2011, p. 233-269.

(31) N. TADMOR, *Family and Friends in Eighteenth-Century England*, *op. cit.*, p. 6; Tamara K. HAREVEN, "The Family Life Cycle in Historical Perspective: A Proposal for a Developmental Approach", in Jean CUISINIER & Martine SEGALIN, eds., *Le cycle de la vie familiale dans les sociétés européennes*, Den Haag, Mouton, 1977, p. 229-352; Pier Paulo VIAZZO, "Family, Kinship and Welfare Provision in Europe, Past and Present: Commonalities and Divergences", in *Continuity and Change*, dl. 25, 2010, 1, p. 137-159; Lutz K. BERKNER, "The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example", in *American Historical Review*, dl. 77, 1972, p. 393-418. Een overzicht van dit debat, vindt men in: Paul PUSCHMANN & Arne SOLLI, "Household and Family During Urbanization and Industrialization", *op. cit.*

factor voor de kansen van haar individuele leden, inzake gezondheid, welzijn en migratie. En ook niet-inwonende familie fungeerde als een belangrijk opvangnet en klankbord in besluitvorming⁽³²⁾. Volgens de Belgische historica Muriel Neven waren deze “twee soorten families” – huishoudens en familiale netwerken – complementair⁽³³⁾. De steun van familie, inwonend en niet-inwonend, was essentieel “both in coping with the insecurities dictated by the industrial system, such as unemployment, and in coping with personal and family crises, especially death”⁽³⁴⁾. De Amerikaanse historicus Steven Ruggles wees op de solidariteit ten aanzien van vrijgezellen en ouderen binnen regio’s gekenmerkt door een nucleair huishoudsysteem. Hij toonde aan dat het samenwonen van ouderen met jongere generaties de sociale norm was op het einde van de negentiende eeuw in de Verenigde Staten⁽³⁵⁾. Deze traditionele familiebanden en netwerken van onderlinge bijstand verzwakten bovendien niet door verstedelijking en industrialisatie⁽³⁶⁾. Ook Hilde Bras en Theo Van Tilburg wezen op het aanhoudende belang van familierelaties in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw⁽³⁷⁾.

De familiale netwerken en gezinstypologie van personen met een beperking kregen tot dusver nauwelijks historische aandacht – met uitzondering van beperkingen ten gevolge van ouderdom. In zijn artikel over de woonsituatie van ouderen in het negentiende-eeuwse Amerika, onderzocht Steven Ruggles het effect van arbeidsongeschiktheid en ziekte van bejaarde ouders op hun woonsituatie. Hij stelde vast dat zieke en andersvalide ouders minder vaak deel uitmaakten van drie-generatiehuishoudens dan gezonde ouders⁽³⁸⁾. Ruggles vermoedt dat zieke ouders minder te bieden hadden als lid van een huishouden, waardoor kinderen weigerachtig waren om hun huishouden met hen te delen. De moeilijkheid om historische informatie te vinden over het leven van personen met een beperking leidt ertoe dat we alsnog in het duister tasten over hun woonsituatie en de rol die familie speelde. Dit levenslooponderzoek dat focust op de huishoudtrajecten van mensen met een auditieve beperking kan hier een eerste licht op werpen, en

(32) Martine SEGALÉN, “The Family Cycle and Household Structure: Five Generations in a French Village”, in *Journal of Family History*, dl. 2, 1977, 3, p. 223-236.

(33) Muriel NEVEN, “The Influence of the Wider Kin Group on Individual Life-Course Transitions. Results from the Pays de Herve (Belgium), 1846-1900”, in *Continuity and Change*, dl. 17, 2002, 3, p. 405-435.

(34) Tamara K. HAREVEN, *Family Time and Industrial Time. The Relationship Between the Family and Work in a New England Industrial Community*, New York, Cambridge University Press, 1982, p. 101.

(35) Steven RUGGLES, *The Effects of Demographic Change on Multigenerational Family Structure. United States Whites, 1880-1890*, Milwaukee, University of Minnesota, 1994.

(36) Tamara K. HAREVEN, ed., *Family and Kin in American Urban Communities, 1780-1940*, New York, Franklin and Watts, 1977; Tamara K. HAREVEN, *Families, History and Social Change. Life-Course and Cross-Cultural Perspectives*, Oxford, Westview Press, 2000, p. 52-55.

(37) Hilde BRAS & Theo VAN TILBURG, “Kinship and Social Networks: A Regional Analysis of Sibling Relations in Twentieth-Century Netherlands”, in *Journal of Family History*, dl. 32, 2007, 3, p. 296-322.

(38) Steven RUGGLES, “Multigenerational Families in Nineteenth-Century America”, in *Continuity and Change*, dl. 18, 2003, 1, p. 156-157.

aldus de vermeende sociale kwetsbaarheid van mensen met een beperking testen.

Het identificeren van de onderzoeksgroep: bronnen en dataset

De Belgische provincie Oost-Vlaanderen bezit vier uitzonderlijke bronnen waarin doven personen al vanaf het midden van de achttiende eeuw kunnen geïdentificeerd worden: (1) militaire conscriptielijsten, (2) individuele bulletins, (3) de inschrijvingslijst van de Gentse dovenschool en (4) een lijst met de ‘Staat van alle de stomme-dooven welke zig bevinden in de provincie Oost-Vlaanderen’.

(1) De dienstplicht was een militair rekruteringsysteem, geïntroduceerd in 1796, dat bestond uit de jaarlijkse registratie van alle twintigjarige mannen. Op basis van loting werd vervolgens een groep van *conscripts* geselecteerd om het quotum van het leger te halen. De registratie ging gepaard met een medisch onderzoek. Mannen die leden aan een erkende aandoening, zoals doofheid, werden permanent vrijgesteld van militaire dienst. In de conscriptieregisters staan de volgende gegevens per persoon: naam, geboortedatum, geboorteplaats, beroep, namen van de ouders, een korte beschrijving van de fysionomie van de persoon en de redenen voor eventuele vrijstelling⁽³⁹⁾.

(2) Vanaf de jaren 1830 begon de Belgische regering op regelmatige basis geaggregeerde tellingen van de Belgische dove (en blinde) bevolking uit te voeren. In Oost-Vlaanderen werd de telling van 1858 uitgebreid met een apart document voor ‘elke’ dove persoon wonende in Oost-Vlaanderen op dat moment⁽⁴⁰⁾. In deze rijk gedocumenteerde bulletins kan onder meer informatie worden gevonden over de geboorteplaats en -datum van de dove persoon, zijn of haar burgerlijke staat en scholingsniveau alsook de oorzaak van de doofheid (aangeboren of door ziekte)⁽⁴¹⁾.

(3) Het merendeel van de dove vrouwen in ons onderzoek werd gevonden in de inschrijvingslijst van het *Institut des sourdes-muettes*, een school voor dove meisjes opgericht in Gent in 1819 door broeder Jozef Triest. Vanaf haar oprichting hield het schoolbestuur een lijst bij van alle leerlingen van de school. Dit register bevat persoonlijke informatie over de leerlingen, evenals informatie over het jaarlijkse schoolgeld. Een analyse van de betaalde schoolgelden toont aan dat het niet enkel meisjes uit de gegoede klasse waren die naar school gingen. Integendeel, het inschrijvingsgeld van bijna alle meisjes werd (deels of volledig) betaald via subsidies van gemeentelijke, provinciale en nationale overheden⁽⁴²⁾.

(39) Beveren, Rijksarchief, Conscriptieregisters Oost-Vlaanderen, 1-37, 504-543, 554-563, 582-599, 607-615, 625-633, 643-651, 662-671, 681-691.

(40) Het kleine aantal bulletins (137) doet vermoeden dat een groot aantal dossiers verloren is gegaan of dat slechts van een deel van de dove bevolking een dossier werd opgemaakt.

(41) Beveren, Rijksarchief, Provinciearchief Oost-Vlaanderen (1851-1870), 67/2: “Weldadigheid doofstommen en blinden”.

(42) Gent, Archief van de Zusters van Liefde, Inschrijvingslijst van het “Institut des sourdes-muettes”.

(4) De laatste bron is een lijst met de titel 'Staat van alle de stomme-dooven welke zig bevinden in de provincie Oost-Vlaanderen' (gedateerd 1821). Naast de namen van ongeveer 200 dove personen, informeert deze lijst ons ook over hun leeftijd, woonplaats en hun 'staat van zijn' (zoals hij/zij is een wees, gaat naar een dovenschool, heeft andere familieleden met een beperking, ...). Noch de ontstaansgrond, noch de initiatiefnemer van de lijst zijn gekend. De lijst is echter van onschatbare waarde voor het identificeren van dove mannen en vrouwen, geboren na 1740⁽⁴³⁾.

Voor dit artikel stelden we onze onderzoeksgroep samen aan de hand van vier criteria: 1) de geboortedatum en -plaats van de doven was gekend, zodat ze konden worden geïdentificeerd in de parochieregisters en registers van burgerlijke stand; 2) de geboorteplaats was gelegen in de provincie Oost-Vlaanderen; 3) de geboortedatum was ofwel vóór 1810 ofwel tussen 1830 en 1860, zodat een vergelijking in de tijd mogelijk was; 4) de doofheid was aangeboren zodat de impact van een auditieve beperking op de levensloop van een persoon het beste kon bestudeerd worden. Op basis van deze bronnen en criteria stelden we een cohorte samen van 284 dove mannen en vrouwen, geboren en overleden tussen ca. 1750 en ca. 1950. Vervolgens werd hun levensloop gereconstrueerd met behulp van de geboorte-, huwelijks- en overlijdensakten in de parochieregisters en, vanaf 1796, registers van burgerlijke stand. Vanaf 1846 zijn ook bevolkingsregisters op gemeenteniveau beschikbaar⁽⁴⁴⁾. Deze registers werden om de 10 jaar opgesteld en bevatten informatie over alle inwoners, geordend op adres. Wanneer er binnen die 10 jaar wijzigingen optraden in de burgerlijke staat of het adres van een persoon, werden deze wijzigingen in de registers bijgenoteerd. België was het eerste Europese land waar een dergelijk nationaal registratiesysteem ingevoerd werd door de overheid. Enkel Nederland (vanaf 1850) en Italië (vanaf 1846) introduceerden een vergelijkbaar systeem in de negentiende eeuw⁽⁴⁵⁾. Met behulp van de unieke bevolkingsregisters is het mogelijk om personen te volgen doorheen de verschillende huishoudens waar ze deel van uitmaakten. Aangezien ook instellingen werden beschouwd als een huishouden (op het adres van de instelling), bieden ze ook informatie over personen die in een instelling woonden.

Om de eigenheid van dove levenslopen te kunnen bepalen, is het noodzakelijk om de levenslopen van doven te vergelijken met die van personen zonder beperking. In dit onderzoek werd een van de broers en/of zussen van elke dove persoon geselecteerd als controlepersoon. De broer of zus werd gekozen op basis van de volgende criteria: 1) hij/zij heeft – indien mogelijk – hetzelfde geslacht als de dove onderzoekspersoon om een evenwichtig aantal mannen en vrouwen te bekomen; 2) zijn/haar geboortedatum en -plaats zijn

(43) De aanduiding 'stomme-dooven' in de titel geeft aan dat de personen op deze lijst niet konden horen noch spreken. Het is bijgevolg waarschijnlijk dat de doofheid aangeboren of opgetreden is tijdens de eerste levensjaren. Bevern, Rijksarchief, Hollands Fonds (1815-1830), 725/19.

(44) In 1846 werd het bijhouden van bevolkingsregisters verplicht voor alle Belgische gemeenten. In sommige gemeenten ging men reeds vroeger over tot het bijhouden van 10-jaarlijkse registers.

(45) George ALTER, *Family and the Female Life Course. The Women of Verviers, Belgium, 1849-1880*, Madison, University of Wisconsin Press, 1988.

gekend; 3) hij/zij is geboren in dezelfde periode als de dove persoon (voor 1810 of tussen 1830-1860); en 4) hij/zij werd minstens 16 jaar. Als er meer dan één broer of zus beantwoordde aan deze criteria, kozen we voor de broer of zus met het kleinste geboorte-interval ten opzichte van de dove persoon. Aangezien de broers en zussen opgroeiden in dezelfde omstandigheden als de dove onderzoekspersonen, kunnen verschillen in de levenslopen van beide groepen gemakkelijker toegeschreven worden aan het al dan niet doof zijn. Tabel 1 geeft een beschrijving van de samenstelling van onze dataset op basis van geslacht en geboortedatum.

Tabel 1. Samenstelling van de dataset (N=568)

	Dove onderzoekspersonen			Broers en zussen		
	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>	<i>Totaal</i>	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>	<i>Totaal</i>
<i>Geboren 1748-1810</i>	85	54	139	78	61	139
<i>Geboren 1830-1860</i>	79	66	145	76	69	145

Bron: UGent Quetelet Center, databank doven De Veirman.

Een onderzoek naar huishoudvorming en -samenstelling: moeilijkheden en oplossingen

De mate waarin de huishoudsamenstelling van de onderzoekspersonen kan gereconstrueerd worden, is sterk afhankelijk van de periode waarin ze leefden. Voor 1846, in de periode voor de bevolkingsregisters, is enkel residentiële informatie beschikbaar op specifieke momenten in het leven van een persoon zoals ten tijde van zijn of haar huwelijk of overlijden. Bovendien informeren huwelijks- en overlijdensakten ons meestal enkel over het adres van een persoon. De samenstelling van het huishouden blijft grotendeels onbekend. De meeste van de overlijdensakten geven wel aan of een persoon overleed in het eigen huis, het huis van iemand anders of in een instelling. Als een persoon samenwoonde met anderen was het gebruikelijk dat een lid van het huishouden optrad als getuige in de overlijdensakte. Het is echter onmogelijk om op basis van deze bronnen de omvang en samenstelling van het huishouden te bepalen. Om die reden, zijn de 'huishoudelijke levenslopen' van onderzoekspersonen geboren tussen 1748 en 1810, vaak fragmentarisch en onvolledig. Na de invoering van de bevolkingsregisters in 1846 kan de woonsituatie van mensen in meer detail worden gereconstrueerd. Bevolkingsregisters geven een uitgebreid overzicht van de individuele leden in elk huishouden, wonende op eenzelfde adres. Voor elk lid van het huishouden geven ze de naam, het beroep, de plaats van geboorte, leeftijd of geboortedatum. Verder noteerden gemeenteklerken ook de burgerlijke staat, de datum van aankomst in de gemeente en het adres van de vorige woning van elke persoon. In het geval van een verhuizing werd de datum van vertrek en bestemming (straat en/of gemeente) aangegeven. Bevolkingsregisters laten daarom niet alleen toe om de huishoudsamenstelling te reconstrueren

op specifieke momenten, maar ook om individuen te volgen doorheen hun leven en de verschillende huishoudens waar ze deel van uitmaken.

Hoewel de reconstructie van de huishoudsamenstelling eenvoudig lijkt op basis van bevolkingsregisters, wordt het onderzoek bemoeilijkt door een aantal factoren, eigen aan zowel de bevolkingsregisters als bron als aan het historisch gezinsonderzoek. Een belangrijk brongerelateerd probleem is de interpretatie van de relaties tussen de verschillende leden van een huishouden. Zo wordt in veel registers niet genoteerd wie het hoofd van het huishouden was, noch wat de relatie was van de andere leden ten aanzien van het hoofd. Wanneer een familielatie of een duidelijke beroepsspecificatie – bijvoorbeeld dienstbode of knecht – ontbreekt, is het onmogelijk om na te gaan of een huishoudlid met een verschillende achternaam een familielid of niet-verwant was. Daarenboven is het vaak moeilijk om uit te maken wie bij wie inwoonde. Woonde een verweduwd moeder in bij het gezin van haar gehuwde zoon (hoofd) en schoondochter, of woonde de zoon met zijn gezin in bij zijn verweduwd moeder (hoofd van een stamfamilie)? Soms biedt het adres uitsluitsel, maar dit is niet altijd het geval⁽⁴⁶⁾. Daarenboven blijven veel huishoudelijke geschiedenissen onvolledig omdat migratie, en in het bijzonder niet-permanente verblijven in instellingen, niet altijd nauwkeurig bijgehouden werden. Historisch gezinsonderzoek wordt bovendien bemoeilijkt door de complexiteit en flexibiliteit van huishoudens. Ten eerste is de samenstelling van een huishouden vaak niet statisch, maar aan verandering onderhevig. Familieleden en niet-familieleden kunnen tot een huishouden toetreden en het verlaten op verschillende tijdstippen. Tijdstippen die bovendien uniek zijn voor elk huishouden. Om deze processen van huishoudelijke expansie en inkrimping te vatten, is het noodzakelijk om huishoudens te volgen doorheen de tijd. Dit maakt huishoudreconstructie een tijdrovende onderzoeksactiviteit. Een tweede probleem is dat de samenstelling van een huishouden afhankelijk is van de ‘pool’ van beschikbare verwanten. Een individu kan zelfstandig wonen als gevolg van een persoonlijke keuze om alleen te wonen of omdat hij geen levende familieleden heeft. Zonder inzicht in de onderliggende demografische processen die elk huishouden kenmerken, zoals vruchtbaarheid, mortaliteit en migratie, is het moeilijk om het karakter van de verschillende types huishouden te interpreteren. Ten derde, de samenstelling van een huishouden dient te worden begrepen binnen een specifieke context van tijd en plaats. Eerder onderzoek heeft gesuggereerd dat omgevingsfactoren zoals verstedelijking, tewerkstellingspatronen, gemiddelde grootte van de huizen en erfenispraktijken een belangrijke invloed hadden op de samenstelling van huishoudens⁽⁴⁷⁾. Een vierde moeilijkheid van een gans andere aard, ten slotte, is de interpretatie van de motivaties achter de samenstelling van een huishouden. Elke persoon binnen een huishouden kan beslissen om samen te wonen om verschillende redenen.

(46) Als de zoon gedurende zijn hele leven op hetzelfde adres woont, kunnen we veronderstellen dat hij met zijn gezin inwoont in het ouderlijk huis. Als de moeder-weduwe verhuist van het ouderlijk huis naar het huis van haar zoon, veronderstellen we dat zij gaat inwonen bij haar zoon, die hoofd is. Problematischer is het als beiden van adres veranderen om te gaan samenwonen op een nieuw adres.

(47) Jan KOK & Kees MANDEMAKERS, “A Life-Course Approach to Co-Residence in the Netherlands”, in *Continuity and Change*, dl. 25, 2010, 2, p. 287.

Zonder egodocumenten kunnen we hierover alleen maar veronderstellingen maken.

Deze problemen kunnen enigszins opgevangen worden door de methode en analyse-eenheid aan te passen. Historisch onderzoek naar huishoudvorming en samenstelling vertrekt vaak vanuit het aantal huishoudens van een bepaald type (nucleair, uitgebreid, enz.) in plaats van het aantal individuen dat deel uitmaakt van specifieke huishoudtypes. Al in 1984 stelde de Amerikaanse demograaf Eugene Hammel echter: "The household is simply not a very good unit of observation"⁽⁴⁸⁾. De historicus Steven Ruggles en sociologe Susan Watkins pleiten daarom voor onderzoek naar huishoudvorming dat vertrekt vanuit het individu⁽⁴⁹⁾. In dit onderzoek wordt dit individueel perspectief verder doorgetrokken door gebruik te maken van de levensloopmethodologie. De levensloopmethode maakt het mogelijk om te kijken naar huishoudsamenstelling vanuit twee perspectieven: dat van de mensen die leven in het huishouden van anderen, en dat van diegenen die familieleden opnemen in hun huishouden. Deze dubbelzijdige aanpak kan meer licht werpen op de motivaties achter samenlevingspraktijken. Bovendien laat de methode toe om rekening te houden met de omvang van de 'pool' van beschikbare familieleden, alsook met veranderingen in de tijd- en contextgebonden variabelen.

In dit onderzoek onderscheiden we vijf mogelijke types huishoudens waartoe een individu kan behoren:

Nucleaire huishoudens. Deze categorie bestaat uit kerngezinnen, zijnde een gehuwd koppel (of een weduwe[naar]) zonder of met kinderen.

Complexe huishoudens. Tot deze categorie behoren gezamenlijke, uitgebreide en stamfamilies. Gezamenlijke huishoudens zijn huishoudens bestaande uit verschillende verticale generaties: ouders en kinderen die samenwonen met grootouders en/of kleinkinderen. Uitgebreide huishoudens bestaan uit verschillende horizontale relaties: broers en zussen, al dan niet met hun echtgenoot en kinderen, delen een huis met een broer of zus, neef of nicht. Stamfamilies zijn huishoudens waarin een zoon of dochter blijft inwonen bij de ouders (en uiteindelijk hoofd van het huishouden wordt).

Niet-gezinshuishoudens. Deze categorie omvat huishoudens waarin twee of meer niet-verwante individuen samenleven.

Eenpersoonshuishoudens.

Instellingen. Deze categorie omvat personen die wonen in een breed scala aan zorginstellingen (kloosters, bejaardentehuizen, weeshuizen, verpleeghuizen, enz.).

(48) Eugene A. HAMMEL, "On the *** of Investigating Household Form and Function", in Robert M. NETTING, Richard R. WILK & Eric J. ARNOULD, eds., *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, Berkeley, University of California Press, 1984, p. 40.

(49) Miriam KING & Samuel H. PRESTON, "Who Lives With Whom? Individual Versus Household Measures", in *Journal of Family History*, dl. 15, 1990, 2, p. 117-118; Steven RUGGLES, *Prolonged Connections. The Rise of the Extended Family in Nineteenth Century England and America*, Madison, University of Wisconsin Press, 1987; Susan WATKINS, "On Measuring Transitions and Turning Points", in *Historical Methods*, dl. 13, 1980, p. 181-187.

Een persoon kan doorheen zijn of haar levensloop samenwonen met wisselende combinaties van huishoudleden, verschillende posities binnen een huishouden aannemen en deel uitmaken van verschillende huishoudtypes. Elk individu doorloopt dus een specifieke huishoudcyclus, waarin hij of zij achtereenvolgens behoort tot verschillende huishoudtypes. Bij de analyse van huishoudvorming en -samenstelling, starten we vanuit de veronderstelling dat de 'huishoudelijke levenslopen' van onze onderzoekspopulatie in een aantal min of meer gelijklopende huishoudcycli kunnen ingedeeld worden. Door de verschillende levensverhalen van de onderzoekspersonen te classificeren in huishoudcycli, wordt het dus mogelijk vergelijkingen te maken tussen groepen en te achterhalen welke oorzaken aan de basis lagen van de verschillende samenlevingstrajecten (zie verder).

In onze analyse ligt de nadruk op de relatie tussen de onderzoekspersonen en de leden van de huishoudens waar ze deel van uitmaakten, eerder dan op de relatie met familie. Hiermee ontkennen we niet dat niet-inwonende familie een belangrijke rol kon spelen in het leven van personen met een beperking, zeker wanneer ze dichtbij woonden. Bronnen die netwerken tussen niet-samenwonende familieleden documenteren zijn echter schaars. Theo Van Tilburg en Hilde Bras hebben gewezen op het belang van brieven, dagboeken en egodocumenten om de opvangsystemen tussen verwanten te onderzoeken⁽⁵⁰⁾. Op basis van getuigenonderzoek in huwelijks- en overlijdensakten van een achttiende- en negentiende-eeuwse dovenpopulatie, toonde Sofie De Veirman aan dat de meeste getuigen inwonende familieleden waren, maar niet uitsluitend. Het optreden van niet-inwonende familieleden als getuige suggereert dat personen contacten onderhielden met familie buiten hun huishouden⁽⁵¹⁾.

Huishoudcycli van doven

We kunnen veronderstellen dat processen van huishoudvorming en -samenstelling verschillen doorheen de tijd, tussen socio-economische groepen en volgens geslacht⁽⁵²⁾. Aangezien de doven en horenden in onze onderzoekspopulatie in dezelfde huishoudens en context opgroeiden, zijn verschillen op basis van deze variabelen minder relevant. Uit onze analyses

(50) H. BRAS & Th. VAN TILBURG, "Kinship and Social Networks", *op. cit.*, p. 297.

(51) Sofie DE VEIRMAN, "Breaking the Silence. Family Ties and Social Networks of the Deaf. A Case Study of East Flanders, Belgium, 1750-1950", in *The History of the Family*, dl. 20, 2015, 3, p. 446-468.

(52) Naast deze individuele kenmerken werden ook huishoudelijke en contextuele kenmerken (regionale, economische en demografische factoren) geïdentificeerd als invloedrijk voor de vorming en samenstelling van een huishouden en voor het besluit om al dan niet het huishouden te verlaten (zie Martin DRIBE, "Leaving Home as a Family Strategy in Times of Economic and Demographic Stress. The Case of Rural Scania, Sweden 1829-1866", in Frans VAN POPPEL, Michel ORIS & James LEE, eds., *The Road to Independence. Leaving Home in Western and Eastern Societies, 16th-20th Centuries*, Bern, Peter Lang, 2004, p. 85-116; Hilde BRAS & Jan KOK, "'Naturally, Every Child Was Supposed to Work'. Determinants of the Leaving Home Process in the Netherlands, 1850-1940", in Fr. VAN POPPEL, M. ORIS & J. LEE, eds., *The Road to Independence, op. cit.*, p. 403-450.

bleek dat vooral de burgerlijke staat van een onderzoekspersoon een grote invloed had op zijn of haar woonsituatie. Het onderscheid tussen gehuwde en ongehuwde personen vormt daarom ons uitgangspunt. Eerder onderzoek toonde aan dat de huwelijkspersentages bij dove mannen en vrouwen heel laag waren. Terwijl de meerderheid van de horende broers en zussen huwde (67 procent), stapte slechts 17 procent van de dove mannen en vrouwen in het huwelijksbootje⁽⁵³⁾. Dit impliceert dat het grootste deel van de dove onderzoekspersonen aan bod komt in de tweede paragraaf waar we de huishoudtrajecten van nooit-gehuwde personen bestuderen.

Huishoudtrajecten van gehuwde mannen en vrouwen

De meest voorkomende huishoudcyclus voor mannen en vrouwen bestond uit drie tot vier fasen. In de eerste fase, tijdens de kindertijd, leefden ze als een zoon of dochter in het huishouden van hun ouders. In een tweede fase, als jongvolwassene, konden ze tijdelijk deel uitmaken van een ander huishouden, meestal als dienstbode van een niet-verwant gezinshoofd⁽⁵⁴⁾. Als inwonend personeelslid kregen de jonge mannen en vrouwen naast kost en inwonen ook een loon. Op die manier waren de ongehuwde jongeren van de nodige levensmiddelen verzekerd en konden ze sparen om de opstart van een eigen zelfstandig huishouden te bekostigen. Na het huwelijk startte de derde huishoudfase en werden ze hoofd van hun eigen huishouden of echtgenote van het gezinshoofd. Tenslotte, op oudere leeftijd, in het bijzonder wanneer iemand weduwe(naar) werd, kon een vierde huishoudfase ingaan: een persoon ging wonen in een instelling of in een ander huishouden, meestal dat van een gehuwde zoon of dochter. Dit levenspad was gebruikelijk voor de meerderheid van de horende broers en zussen. Voor dove personen, in lijn met hun lage huwelijkscijfers, was dit patroon echter uitzonderlijk.

Slechts 2 procent van de gehuwde dove en 4 procent van de gehuwde horende onderzoekspersonen bleef in het ouderlijk huis wonen na hun huwelijk (als lid van een stamfamilie). Na de dood van hun ouders, werden zij hoofd van het huishouden. Vlaanderen werd gekenmerkt door een erfenispraktijk waarbij, in theorie, alle nakomelingen een gelijk deel erfden van de woning van de ouders. Historici Isabelle Devos, Thijs Lambrecht en Richard Paping wezen er echter op dat in de praktijk in sommige regio's in de Lage Landen, het bezit van de ouders vaak werd gegeven aan één van de kinderen (ondeelbare overerving), terwijl de andere kinderen hun deel

(53) Sofie DE VEIRMAN, Helena HAAGE & Lotta VIKSTRÖM, "Deaf and Unwanted? Marriage Characteristics of Deaf People in Eighteenth- and Nineteenth-century Belgium: A Comparative and Cross-regional Approach", in *Continuity and Change*, dl. 31, 2016, 2, p. 241-273.

(54) Het aantal dienstboden was erg talrijk: in 1796 bedroeg hun aandeel in de totale bevolking op het Oost-Vlaamse platteland 12,2 procent bij de mannen en 8,8 procent bij de vrouwen (Lieve JASPERS & Carine STEVENS, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Regime. Een socio-professionele en demografische analyse*, Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1985, p. 135). Volgens Matthys werkte tenminste een derde tot de helft van alle jongeren in de negentiende eeuw ooit als dienstbode: Christa MATTHYS, "'Laet u niet verleiden door de glans der rykdommen': het huwelijksgedrag van dienstboden in Vlaanderen tijdens de negentiende eeuw", in Koen MATTHIJS *et al.*, eds., *Leven in de Lage Landen : historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland : jaarboek 2010*, Leuven, Acco, 2010, p. 102.

van de erfenis in contanten ontvingen⁽⁵⁵⁾. Ook Martine Segalen toonde aan dat, zelfs in egalitaire overervingsystemen, één zoon of dochter kon worden begunstigd door de ouders. Deze zoon of dochter kon in het huis van de ouders blijven en een gezin stichten, maar werd verwacht om te zorgen voor de ouders op oudere leeftijd⁽⁵⁶⁾.

De overgrote meerderheid van de getrouwde dove en horende mannen en vrouwen verliet echter het ouderlijk huis na hun huwelijk, meestal om een eenvoudig gezinshuishouden op te zetten. Dit patroon wordt bevestigd door de analyse van de woonsituatie van de onderzoekspersonen die nog steeds gehuwd waren op het moment van overlijden (tabel 2).

Tabel 2. Huishoudsamenstelling bij overlijden, gehuwden, in %

	Doven			Broers en zussen		
Geboortecohorte	1748-1810	1830-1860	Totaal	1748-1810	1830-1860	Totaal
N=	17	9	26	60	38	98
Nucleair huishouden	41	79	54	19	58	34
Complex huishouden	0	11	4	13	13	13
Ander huishoudtype	0	0	0	3	0	2
Onbekend	59 ¹	11	42	65 ²	29 ³	51
Totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: database auteurs

1) Van de 10 doven uit de eerste cohort met een onbekende huishoudsamenstelling woonden 6 personen (60%) zeker samen met hun partner en kinderen. Het is niet geweten of er nog andere familieleden in het huishouden woonden.

2) Van de 39 broers en zussen uit de eerste cohort met een onbekende huishoudsamenstelling woonden 25 personen (64%) zeker samen met hun partner en kinderen. Het is niet geweten of er nog andere familieleden in het huishouden woonden.

3) Van de 11 broers en zussen uit de eerste cohort met een onbekende huishoudsamenstelling woonden 6 personen (55%) zeker samen met hun partner en kinderen. Het is niet geweten of er nog andere familieleden in het huishouden woonden.

Tabel 2 toont dat de meerderheid van de gehuwde dove en horende onderzoekspersonen in een nucleair huishouden woonde op het moment van hun overlijden, zowel in de achttiende als negentiende eeuw. De huishoudsamenstelling van de meeste onderzoekspersonen geboren in de eerste geboortecohorte (1748-1810) is onvolledig gekend (categorie 'onbekend'). In de meeste gevallen suggereren de bronnen evenwel dat de onderzoekspersonen deel uitmaakten van een nucleair huishouden.

(55) Isabelle DEVOS, Thijs LAMBRECHT & Richard PAPING, "The Low Countries, 1000-1750", in Eric Vanhaute, Isabelle DEVOS & Thijs LAMBRECHT, eds., *Making a Living. Family, Income and Labour, Rural Economy and Society in North-Western Europe, 500-2000*, Turnhout, Brepols Publishers, 2011, p. 166.

(56) Martine SEGALAN, "La notion d'avantage dans les sociétés égalitaires", in Martine SEGALAN & Georges RAVIS-GIORDANI, eds., *Les cadets*, Parijs, CNRS, 1994, p. 195.

Complexe huishoudens en andere huishoudtypes (niet-gezinshuishoudens, eenpersoonshuishoudens en instellingen) waren eerder uitzonderlijk, zeker in de dove onderzoeksgroep. Het merendeel van de complexe gezinshuishoudens waren gezamenlijke huishoudens waarbij individuen samenwoonden met kinderen en kleinkinderen. Eerder onderzoek door De Veirman, Haage en Vikström toonde aan dat doven op een gemiddeld hogere leeftijd huwden⁽⁵⁷⁾. Een hogere huwelijksleeftijd, en bijgevolg lagere vruchtbaarheid, kan verklaren waarom doven vaker kinderloos bleven⁽⁵⁸⁾. Dit kan op zijn beurt verklaren waarom een kleiner percentage van doven in een complex huishouden woonde in vergelijking met de broers en zussen.

Tabel 3. Huishoudsamenstelling bij overlijden, weduwe(naars), in %

	Doven			Broers en zussen		
Geboortecohorte	1748-1810	1830-1860	Totaal	1748-1810	1830-1860	Totaal
N=	10	7	17	33	31	71
Met ongehuwde kinderen (hoofd)	10	14	12	33	39	36
Bij een gehuwde zoon/dochter	0	14	6	9	16	12
In een instelling	20	29	23	0	19	9
Met broers/zussen	10	0	6	9	3	6
In een niet-gezinshuishouden	30	14	23	9	0	5
In een eenpersoons-huishouden	0	14	6	3	7	5
Onbekend	30	15	24	37	16	27
<i>Totaal</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Bron: UGent Quetelet Center, databank doven De Veirman.

Tabel 3 toont de gezinssamenstelling van de dove en horende onderzoekspersonen die weduwe(naar) waren op het moment van hun overlijden. De tabel wijst op een belangrijk verschil tussen de dove en horende weduwe(naar)s. 48 procent van de verweduwde broers en zussen woonde samen met één of meer van hun kinderen – 66 procent als we de categorie ‘onbekend’ buiten beschouwing laten. Ze waren ofwel hoofd van het huishouden met één of meer inwonende, ongehuwde kinderen (36 procent) of ze woonden in bij een getrouwde zoon of dochter (12 procent). Een vergelijking met de dove weduwe(naar)s toont aan dat dove weduwe(naar)s minder vaak samenwoonden met kinderen, zowel in de achttiende als negentiende eeuw. Slechts 18 procent van hen woonde samen met één of meer kinderen op het moment van hun overlijden – 23 procent

(57) S. DE VEIRMAN, H. HAAGE & L. VIKSTRÖM, “Deaf and Unwanted?”, *op. cit.*, p. 253. Oost-Vlaamse doven waren gemiddeld ongeveer vijf jaar ouder wanneer ze in het huwelijksbootje stapten.

(58) S. De VEIRMAN, *Breaking the Silence*, *op. cit.*, p. 320.

zonder de categorie ‘onbekend’. Een belangrijke verklaring voor dit lage percentage is het ontbreken van (levende) kinderen. Een kleinere ‘pool’ van beschikbare kinderen, impliceerde onvermijdelijk een kleiner aanbod aan potentiële huisgenoten. Maar zelfs als een dove weduwe(naar) kinderen had, bleken die niet altijd bereid om hun dove vader of moeder in huis te nemen. Enkele levensverhalen illustreren dit. De dove Joseph Wesemael en zijn vrouw Maria Theresia Deck hadden twaalf kinderen. Tegen de tijd dat Joseph weduwnaar werd in 1869 waren acht van zijn kinderen reeds overleden. De overige vier hadden hun geboorteplaats Wieze verlaten. Zijn oudste dochter Virginie woonde in Aalst op het moment dat haar moeder overleed. In het bevolkingsregister van 1867 werd geregistreerd dat Jozef verhuisde van Wieze naar Aalst in het voorjaar van 1870. Het leek dan ook waarschijnlijk dat hij ging inwonen in het huishouden van zijn dochter. Volgens het bevolkingsregister van Aalst bracht Joseph de laatste twee jaren van zijn leven – tot aan zijn dood in 1872 – echter door in een huishouden dat hij deelde met een niet-verwant koppel en weduwnaar. De dove weduwnaar August De Nagel, op zijn beurt, wendde zich tot een instelling van de Zusters van Liefde in Gent na de dood van zijn vrouw in 1931, hoewel zijn 31-jarige dochter Marie en haar gezin in de buurt woonden. Mogelijks speelden economische motivaties een rol in de beslissing van kinderen om hun dove ouder niet op te nemen in hun huishouden. Op basis van de beroepsvermelding in de overlijdensakten kunnen we berekenen dat 59 procent van de dove weduwe(naar)s geregistreerd werd zonder beroep – in vergelijking met 44 procent van de horende weduwe(naar)s. De hogere werkloosheid bij dove mannen en vrouwen maakte hen mogelijks tot minder aantrekkelijke huishoudleden⁽⁵⁹⁾.

9 procent van de broers en zussen en 23 procent van de dove mannen en vrouwen stierf in een institutionele setting. Het verschil tussen beide onderzoeksgroepen is frappant. Toch kan de hogere institutionalisering van de dove weduwe(naar)s niet eenduidig verklaard worden vanuit een negentiende-eeuwse institutionaliseringstrend. Het grootste verschil tussen beide onderzoeksgroepen situeert zich immers in de eerste geboortecohorte (1748-1810). Terwijl geen van de broers en zussen stierf in een instelling, was dit het geval voor 20 procent van de dove weduwe(naar)s. In de tweede geboortecohorte (1830-1860) stierf 29 procent van de dove weduwe(naar)s in een instelling. In de horende cohorten lag dit percentage weliswaar lager, maar ook één vijfde van hen overleed in een instelling. De toegenomen institutionalisering was dus geen exclusief proces voor mensen met een beperking, maar eerder een algemene trend.

Dove weduwe(naar)s overleden ook veel vaker in het huis van niet-familieleden. In de eerste geboortecohorte overleed maar liefst 30 procent van de dove weduwen in een niet-gezinshuishouden. Jean Baptist Van Damme, doof geboren in Kalken in 1786, verloor zes van zijn acht broers en zussen tijdens de kindertijd en zijn beide ouders vóór zijn dertigste

(59) De tewerkstellingsmogelijkheden van doven werden bestudeerd in Sofie DE VEIRMAN, “Deaf and Disabled? (Un)employment of the Deaf in Belgium. A Comparison of Eighteenth- and Nineteenth-century Cohorts”, in *Disability & Society*, dl. 30, 2015, 3, p. 460-474.

verjaardag. Hij trouwde met Sophia De Smet in 1825, maar werd weduwnaar in 1836. In 1843 overleed zijn enige en ongehuwde dochter Joanna Catharina. Aangezien Jean Baptist stierf vóór 1846 kan enkel zijn woonsituatie bij overlijden worden gereconstrueerd. Uit zijn overlijdensakte kunnen we afleiden dat Jean Baptist inwoonde bij zijn werkgever Livinus Van De Vijver. Met zo weinig van zijn familieleden in leven, had Jean Baptiste mogelijks geen andere opties dan kost en inwon te verdienen als arbeider bij een niet-verwant gezinshoofd. Horende weduwen of weduwnaars woonden slechts uitzonderlijk samen met niet-verwanten. Deze vaststellingen ondersteunen de stelling van Horden en Smith dat mensen met een beperking in de pre- én industriële samenleving ingebed waren in een gemengde zorg economie van familie, instellingen en de bredere gemeenschap.

Huishoudtrajecten van nooit-gehuwde mannen en vrouwen

Volgens cultureel antropoloog Jessica Lee beschouwden negentiende- en twintigste-eeuwse dove meisjes, parallel met hun lage tewerkstellingskansen, het huwelijk als hun enige garantie op economische zekerheid⁽⁶⁰⁾. De lage huwelijkscijfers van doven tonen echter aan dat de meesten onder hen hier niet in slaagden. Wat waren hun opties? Met wie woonden ongehuwde dove mannen en vrouwen samen en hoe groot waren hun kansen om aan het hoofd van een eigen huishouden te staan? Het ontbreken van systematisch bronnenmateriaal in de periode voor de bevolkingsregisters impliceert dat een gedetailleerde reconstructie van de huishoudtrajecten van ongetrouwde individuen niet evident is voor het midden van de negentiende eeuw. We slaagden erin de volledige huishoudtrajecten te reconstrueren van 146 dove (62 procent) en 70 horende (78 procent) nooit-gehuwde personen. Tabel 4 geeft de percentages weer van het aantal dove en horende nooit-gehuwde personen per geboortecohorte en type huishoudcyclus.

Volgens Tamara Hareven waren de belangrijkste relaties, zowel in nucleaire als in uitgebreide gezinnen, die tussen broers en zussen onderling en die tussen ouders en hun kinderen⁽⁶¹⁾. Tabel 5 bevestigt de belangrijke rol van ouders in het leven van hun ongehuwde kinderen, zowel in de pre-industriële als industriële onderzoeksgroep⁽⁶²⁾. Respectievelijk 85 en 75 procent van de niet-gehuwde doven in de eerste en tweede geboortecohorte

(60) James LEE, "Family Matters: Female Dynamics within Deaf Schools", in Brenda Jo BRUEGGEMANN & Susan BURCH, eds., *Women and Deafness: Double Visions*, Washington, Gallaudet University Press, 2006, p. 16.

(61) T.K. HAREVEN, *Families, History and Social Change*, op. cit., p. 57. Ook Capron en Oris toonden aan dat veel volwassen vrijgezellen in het negentiende-eeuwse Luik inwoonden bij hun ouders: Catherine CAPRON & Michel ORIS, "Ruptures de cohabitation entre parents et enfants dans les villes et les campagnes du pays de Liège au 19e siècle", in Patrice BOURDELAIS, Alain BIDEAU & Jacques LÉGARÉ, eds., *De l'usage des seuils: structures par âge et âges de la vie*, Parijs, Société de Démographie historique, 2000, p. 229-269.

(62) Het omgekeerde was ook waar: ongehuwde kinderen waren een belangrijke bron van steun voor hun ouders, zeker in ouderdom. George ALTER, Lisa CLIGGETT & Alex URBEL, "Household Patterns of the Elderly and the Proximity of Children in a Nineteenth Century City: Verviers, Belgium, 1831-1846", in Tamara K. HAREVEN, ed., *Aging and Generational Relations over the Life Course. A Historical and Cross-Cultural Perspective*, Berlijn, de Gruyter, 1996, p. 30-42.

woonde zo lang als mogelijk in het ouderlijk huis, dat wil zeggen tot hun dood of totdat hun beide ouders overleden waren. Bij de horende broers en zussen lag dit percentage nog hoger (100 en 91 procent). Christa Matthys stelde eenzelfde patroon vast bij singles in het negentiende-eeuwse Assenede⁽⁶³⁾. Ook Georges Alter en Catherine Capron stelden in hun onderzoek naar de negentiende-eeuwse Ardennen vast dat personen met levende ouders en broers en zussen meer kans hadden om thuis te blijven wonen⁽⁶⁴⁾.

Tabel 4. Huishoudtrajecten van de nooit-gehuwden met een gekend huishoudtraject, in %

	Doven			Broers en zussen		
Geboortecohorte	1748-1810	1830-1860	Totaal	1748-1810	1830-1860	Totaal
N=	48	98	146	23	47	70
Woont hele leven bij ouders	31	31	31	65	53	57
Woont na overlijden ouders	54	44	47	35	38	37
In bij broe(s)/zus(sen)	23	19	20	0	11	8
Met broer(s)/zus(sen) (als hoofd)	27	21	23	75	33	46
Bij/samen met familie	0	5	3	0	6	4
In een niet-gezinshuishouden	8	2	5	0	6	4
In een eenpersoonshuishouden	0	5	3	0	17	11
In een instelling	4	9	7	0	5	4
Combinatie	38	39	39	25	22	23
%	100	100	100	100	100	100
Ander huishoudtraject: Woont:	15	25	22	0	9	6
Bij/samen met broer(s)/zus(sen)	2	1	1	0	2	1,5
Bij/samen met familie	0	0	0	0	0	0
In een niet-gezinshuishouden	0	0	0	0	2	1,5
In een eenpersoonshuishouden	0	1	1	0	2	1,5
In een instelling	8,5	23	18	0	3	1,5
Combinatie	4,5	1	2	0	0	0
Totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: UGent Quetelet Center, databank doven De Veirman.

(63) Christa MATTHYS, *Ondergaan of ondernemen? Levensloonderzoek van de generatie van 1830/31 in Assenede*, Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven masterscriptie), 2003.

(64) George ALTER & Catherine CAPRON, “Leavers and Stayers in the Belgian Ardennes”, in Fr. VAN POPPEL, M. ORIS & J. LEE, eds., *The Road to Independence, op. cit.*, p. 138.

Zowel het gezelschap van familie als de huisvesting en wederzijdse ondersteuning kunnen belangrijke drijfveren geweest zijn voor ouders en ongehuwde kinderen om te blijven samenwonen⁽⁶⁵⁾. Het vooruitzicht op een groter deel van de erfenis was mogelijks een bijkomende motivatie voor kinderen om de zorgende rol voor hun ouders op zich te nemen⁽⁶⁶⁾. Omgekeerd was het ook een vaak toegepaste strategie van ouders om huwelijksplannen bij hun kinderen te ontmoedigen, met het oog op het intact houden van het familiebezit⁽⁶⁷⁾. Deze strategie resulteerde in huishoudens waarbij ongehuwde broers en zussen samen bleven wonen in het ouderlijk huis, voor en na de dood van hun ouders (infra).

31 procent van de dove en 57 procent van de horende vrijgezellen stierf in het huis van hun ouders, met hun vader of verweduwde moeder aan het hoofd. Het hogere percentage bij de broers en zussen kan verklaard worden door de samenstelling van de nooit-gehuwde onderzoeksgroep. Omdat de meerderheid van de doven ongehuwd bleef, bestaat de groep van nooit-gehuwde doven uit mannen en vrouwen met uiteenlopende sterfteleeftijden. De meerderheid van de broers en zussen stapte echter in het huwelijksbootje. Diegenen die nooit huwden waren veelal mannen en vrouwen die daar de kans niet toe kregen door hun vroegtijdig overlijden. Aangezien het gebruikelijk was voor mannen en vrouwen om in het ouderlijk huis te blijven wonen tot het huwelijk en veel van de horende broers en zussen stierven op jonge leeftijd, is het geen verrassing dat ze nog steeds bij hun ouders woonden op het moment van hun overlijden. Meer nooit-gehuwde doven bereikten een hogere leeftijd, waardoor minder van hen nog in het huis van hun ouders woonden bij hun overlijden⁽⁶⁸⁾. De ongehuwde mannen en vrouwen die hun ouders overleefden bleven meestal in het ouderlijk huis wonen totdat hun beide ouders waren overleden: 47 procent van de doven en 37 procent van de broers en zussen woonden nog bij hun verweduwde moeder of vader toen die ouder overleed.

De analyse van het beroepsprofiel van de vaders van de nooit-gehuwde dove vrijgezellen die bij hun ouders (tot hun overlijden of dat van hun ouders) inwoonden doet vermoeden dat het sociaaleconomisch profiel van de ouders geen doorslaggevende invloed had op het moment waarop dove kinderen hun ouderlijk huis verlieten. Respectievelijk 43, 37, 13 en 7 procent van de vaders werkte als landbouwer, als ambachtsman, als ongeschoold

(65) Rineke VAN DAALEN & Ali DE REGT, "Familiale hulp 1850-1950", in Jacques VAN GERWEN *et al.*, eds., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, Amsterdam, Nederlandsch Economisch Historisch Archief, 1998, p. 701-721.

(66) Sofie DE LANGHE, *Oude vrijsters: bestaansstrategieën van ongehuwde vrouwen op het Brugse platteland, late achttiende-begin negentiende eeuw*, Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 2013, p. 265.

(67) David R. GREEN & Alastair OWENS, "Introduction: Family Welfare and the Welfare family", in David R. GREEN & Alastair OWENS, eds., *Family Welfare. Gender, Property, and Inheritance Since the Seventeenth Century*, Westport, Praeger, 2004, p. 1-30.

(68) De gemiddelde sterfteleeftijd van nooit-gehuwde dove personen was 57,6 jaar. In de horende cohorte was de gemiddelde sterfteleeftijd 44,6 jaar.

arbeider of binnen administratie of handel en transport⁽⁶⁹⁾. De verschillen tussen de beroepssectoren zijn niet terug te voeren op een verschillende houding ten aanzien van samenwonen met een dove zoon of dochter, maar weerspiegelen de algemene verdeling van de vaders over de verschillende beroepssectoren⁽⁷⁰⁾. Binnen alle beroepsgroepen was het dus gebruikelijk dat een dove zoon of dochter zo lang mogelijk in het ouderlijk gezin bleef inwonen.

De rol die volwassen ongehuwde kinderen opnamen binnen het ouderlijk gezin is moeilijk te achterhalen. Een analyse van de beroepen die genoteerd werden voor de zonen en dochters – op het moment dat ze inwoonden bij hun ouders – kan licht werpen op de mate waarin ze bijdroegen aan het gezinsinkomen en dus een eerder actieve of passieve rol aannamen binnen hun huishouden. Voor meer dan de helft van de dove en horende nooit-gehuwde kinderen werd ofwel geen beroep geregistreerd (blanco), of ze werden omschreven als zijnde ‘zonder beroep’⁽⁷¹⁾. Het ontbreken van een formele beroepsregistratie sluit echter niet uit dat dove en horende vrijgezellen bijdroegen aan de gezinseconomie op een informele manier⁽⁷²⁾. Het is opvallend dat vooral de zonen en dochters van landbouwers en textielwerkers geen geregistreerd beroep hadden⁽⁷³⁾. Dit betekent dat de meeste vrijgezellen zonder (geregistreerd) beroep woonden in een huishouden waarin inkomsten uit landbouw gecombineerd werden met inkomsten uit de huisnijverheid. In een dergelijke situatie was het gemakkelijk voor inwonende kinderen om bij te dragen aan de gezinseconomie door te helpen op de boerderij, vee te hoeden, te weven en te spinnen. Het informeel karakter van deze activiteiten kan verklaren waarom zo weinig beroepen werden geregistreerd. Uit de analyse van de beroepen van de zonen en dochters voor wie wel een beroep geregistreerd werd, leren we dat de overgrote meerderheid hetzelfde beroep uitoefende als (een van) de ouders. Zo had 67 procent van de dove mannen die geregistreerd werd als landbouwer een vader die eveneens landbouwer was. 73 procent van de dove vrouwen die actief waren als spinster, had een moeder die actief was in de textielsector. We kunnen daarom veronderstellen dat inwonende doven niet louter een passieve, afhankelijke rol speelden

(69) Deze percentages werden berekend op basis van de beroepen van 98 vaders. Het beroep van 16 vaders is onbekend.

(70) 36 procent van alle vaders werkte in de landbouw, 40 procent als ambachtsman, 17 procent als ongeschoold arbeider en 6 procent binnen administratie of handel en transport.

(71) In de analyse worden alle mannen en vrouwen die inwonen bij hun ouders (hetzij tot hun dood of die van hun ouders) opgenomen. Alle beroepsregistraties – in opeenvolgende bevolkingsregisters en/of overlijdensaktes – vanaf het moment dat een persoon 15 jaar werd, werden samengeteld.

(72) Dezelfde opmerking werd gemaakt voor inwonende ongehuwde vrouwen door Isabelle DEVOS, Sofie DE LANGHE & Christa MATTHYS, “Lost in Registration? Missing Occupations of Single Women in the Bruges Countryside, c. 1814”, in *The History of the Family*, dl. 19, 2014, 4, p. 59-80.

(73) 67 procent van de horende zonen en ongeveer de helft van de dove zonen zonder beroep had een vader die werkte als landbouwer of textielwerker. De ongehuwde dochters zonder beroep woonden meestal in bij een vader die landbouwer was (43 procent van de horenden, 45 procent van de doven) en een moeder die werkte als spinster, naaister of landbouwster (85 procent van de horenden, 74 van de doven).

binnen het ouderlijk gezin als ‘zorgontvanger’, maar actief hun steentje bijdroegen aan de gezinseconomie.

Eenmaal een persoon beide ouders verloren had en nog steeds ongehuwd was, had hij of zij verschillende opties. Hij of zij kon gaan inwonen in het huishouden van een al dan niet verwant gezinshoofd of werd zelf hoofd van een huishouden, al dan niet van een huishouden gedeeld met familie of niet-verwanten. Een andere optie was om naar een instelling te verhuizen. Tabel 4 toont de frequentie van de verschillende woonsituaties van vrijgezellen na het overlijden van beide ouders.

Respectievelijk 78 en 73 procent van de dove en horende vrijgezellen wendde zich (in eerste instantie) tot een broer of zus na het overlijden van beide ouders⁽⁷⁴⁾. Eerder onderzoek bevestigt de belangrijke rol van broers en zussen in de overlevingsstrategieën van vrijgezellen⁽⁷⁵⁾. Het samenwonen met broers en zussen kon twee vormen aannemen. Enerzijds kon een ongehuwde man of vrouw gaan inwonen in het gezin van een getrouwde broer of zus. Anderzijds kon hij of zijn samenwonen met andere ongehuwde broers en zussen, waarbij alle broers en zussen hoofd van het huishouden waren. In dit geval, bleven de ongehuwde broers en zussen meestal samenwonen in het ouderlijk huis na het overlijden van hun ouders. Emotionele redenen speelden ongetwijfeld een rol in deze huishoudformaties, maar ook economische overwegingen kunnen broers en zussen aangemoedigd hebben om samen te wonen. Samenwonende broers en zussen konden elk hun bijdrage leveren aan het gezinsinkomen waardoor het huishouden minder kwetsbaar stond in perioden van economische tegenspoed. Net zoals wanneer ze inwoonden bij de ouders, toont een analyse van de geregistreerde beroepen van vrijgezellen die samen- of inwoonden bij broers en zussen aan dat veel vrijgezellen hetzelfde beroep uitoefenden als een broer of zus waar ze het huishouden mee deelden. Daarnaast konden ze huishoudelijke taken verdelen, elkaar gezelschap houden en zorgen voor elkaar in ziekte en ouderdom.

Het samenwonen met andere ongehuwde broers en/of zussen, het zogenaamde *frèreche* huishouden⁽⁷⁶⁾, was de meest voorkomende samenlevingsvorm bij de dove en horende vrijgezellen in beide onderzoeksperioden: 50 procent van de dove en 62 procent van de horende

(74) Deze percentages nemen de personen in rekening die (1) categorie 1: inwonen bij broers/zussen (dit is: tot hun dood), (2) categorie 2: samenwonen met broers/zussen als hoofd (dit is: tot hun dood), (3) categorie 7 (‘combinatie’): in eerste instantie gaan inwonen bij/samenwonen met broers en zussen.

(75) Michel ORIS, Gilbert RITSCHARD & Grazyna RYCZKOWSKA, “Siblings in a (Neo-) Malthusian Town. From Cross-Sectional to Longitudinal Perspectives”, in *Historical Social Research*, dl. 30, 2005, 3, p. 171-194; Hilde BRAS & Muriel NEVEN, “Mariage et décohabitation dans deux sociétés rurales (XIXe-XXe siècle). Frères et sœurs: rivaux ou solidaires?”, in Michel ORIS *et al.*, eds., *Les fratries. Une démographie sociale de la germanité*, Bern, Peter Lang, 2007, p. 181-218.

(76) Luc DE KEZEL, “Grondbezit in Vlaanderen 1750-1850. Bijdrage tot de discussie over de sociaaleconomische ontwikkeling op het Vlaamse platteland”, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, dl. 14, 1988, 1, p. 61-102; Erik THOEN & Eric VANHAUTE, “The ‘Flemish Husbandry’ at the Edge. The Farming System on Small Holdings in the Middle of the Nineteenth Century”, in Bas VAN BAVEL & Erik THOEN, eds., *Land Productivity and Agro-Systems in the North Sea Area*, Turnhout, Brepols, 1999, p. 271-296.

vrijgezellen koos voor dit huishoudtype na de dood van beide ouders⁽⁷⁷⁾. Ongeveer 28 procent van de dove en 11 procent van de horende vrijgezellen ging in het huishouden van een getrouwde broer of zus wonen na de dood van hun ouders⁽⁷⁸⁾. De dove zussen Joanna en Regina Bossaert werden geboren in Wetteren in 1789 en 1798 in een gezin van zeven kinderen. In 1811, in één maand tijd, verloren ze beide ouders. Volgens het bevolkingsregister van 1825 (eerste bevolkingsregister beschikbaar), woonden ze in 1825 in het huishouden van hun zus Sophia, haar man en hun zes kinderen. Liefde speelde vermoedelijk een belangrijke rol in de beslissing van Sophia om haar dove zussen in haar gezin op te nemen. Economische overwegingen kunnen echter ook meegespeeld hebben. Joanna en Regina werden geregistreerd als spinsters in de bevolkingsregisters van 1830 en 1843, als landbouwsters in 1845 en 1847. Op deze manier droegen ze hun steentje bij aan het gezinsinkomen. Voor de dove zussen op hun beurt, bood het inwonen bij hun zus een veiliger alternatief dan een zelfstandig bestaan. Zeker in hun oude dag, wanneer ze niet langer in staat waren om te werken, konden Joanna en Regina beroep doen op de hulp van hun jongere zus en neefjes en nichtjes.

Bovenstaande cijfers geven aan dat broers en zussen de meest voor de hand liggende personen waren om mee samen te wonen na het overlijden van beide ouders, zowel in de pre-industriële als industriële onderzoeksgroep. 22 procent van de dove en 27 procent van de horende vrijgezellen, echter, deed of kon geen beroep doen op broers en zussen na de dood van hun ouders. Zij konden samenwonen met andere familieleden, met niet-verwanten, alleen wonen of in een instelling verblijven. Ongeveer 6 procent van de dove en 4 procent van de horende singles woonde samen met andere familieleden⁽⁷⁹⁾. Vooral neven blijken in belangrijke mate bereid te zijn geweest om familieleden in hun huishouden op te nemen. Constantia De Schutter, doof geboren in Denderhoutem in 1804, bijvoorbeeld, woonde in het huishouden van haar neef Petrus en diens gezin volgens het bevolkingsregister van 1891 (eerste beschikbare register voor Denderhoutem). Ze stierf in datzelfde huishouden in 1894 op bijna 90-jarige leeftijd. Constantia woonde waarschijnlijk in het huishouden van haar langst levende broer Joannes tot aan diens dood in 1875, waarna ze zich wendde tot diens zoon, haar neef. De hoge leeftijd waarop Constantia ging inwonen bij haar neef suggereert dat de motieven om samen te wonen vooral van familiale aard waren. Reeds 71 jaar oud, bood Constantia waarschijnlijk nog weinig economische meerwaarde.

Een andere optie was om samen te wonen met niet-verwanten, zoals ongeveer 6 procent van de dove en 4 procent van de horende vrijgezellen

(77) Deze percentages nemen de personen in rekening die (1) categorie 2: samenwonen met broers/zussen (dit is: tot hun dood), (3) categorie 7 ('combinatie'): in eerste instantie gaan samenwonen met broers en zussen.

(78) Deze percentages nemen de personen in rekening die (1) categorie 1: inwonen bij broers/zussen (dit is: tot hun dood), (2) categorie 7 ('combinatie'): in eerste instantie gaan inwonen bij broers en zussen.

(79) Deze percentages nemen de personen in rekening die (1) categorie 3: inwonen/samenwonen met familie (2) categorie 7 ('combinatie'): in eerste instantie gaan samenwonen/inwonen bij familie.

deed⁽⁸⁰⁾. Toen zijn verweduwdde vader overleed in 1891, waren alle broers en zussen van de doof geboren Louis De Backer getrouwd, gemigreerd, geïnstitutionaliseerd of overleden. Niet in de mogelijkheid om samen te wonen met broers of zussen, nam de 33-jarige Charles Louis zijn intrek in het huishouden van de familie Collagé (ouders en zes kinderen) en Hyppoliet Beerens (niet-verwant). Het hoofd van het huishouden en Hyppoliet waren beiden geregistreerd als schoenmakers. Mogelijks woonde en werkte Charles Louis, die opgeleid was als schoenmaker aan de dovenschool in Gent, in dit huishouden als schoenmaker-leerling. Deze woonsituatie lijkt echter onhoudbaar te zijn geweest aangezien de daaropvolgende bevolkingsregisters aangeven dat Charles Louis in het Guislain instituut voor 'Krankzinnigen' in Gent woonde⁽⁸¹⁾. De meeste van de vrijgezellen die inwoonden bij niet-verwanten waren aan de slag als dienstbode en woonden in bij hun werkgever⁽⁸²⁾.

Maria Amelberga Vergauwen, doof en 53 jaar toen ze beide ouders verloor, volgde een ander huishoudtraject. Hoewel haar vier ongehuwde broers nog steeds in het ouderlijk huis woonden toen hun verweduwdde vader overleed, ging Maria Amelberga alleen wonen in een huis ongeveer drie kilometer van het huis van haar broers. Blijkbaar verdiende ze genoeg als naaister om in haar levensonderhoud te voorzien. In 1920, toen ze 70 jaar oud was, verhuisde ze naar een ander huis, maar nog steeds woonde ze alleen. Op dat moment, stond ze in het bevolkingsregister geregistreerd als "naaister baas". Ze stierf op 82-jarige leeftijd in haar eigen huis. Het huishoudtraject zoals dat van Maria Amelberga was echter uitzonderlijk voor dove vrijgezellen. Van de 22 procent van de dove personen die niet samenwoonde met broers of zussen, zette slechts 3 procent een eenpersoonshuishouden op. Bij de horende vrijgezellen, anderzijds, was dit het meest voorkomende huishoudtraject (15 van de 27 procent)⁽⁸³⁾. Deze percentages geven aan dat het voor dove personen niet evident was om een eenpersoonshuishouden op te zetten.

Tot slot, 7 procent van de dove en 4 procent van de horende vrijgezellen verhuisde naar een instelling na de dood van beide ouders. Als we de eerste en tweede onderzoeksperiode bekijken, merken we een stijging op in de loop van de negentiende eeuw. De percentages zijn echter niet opmerkelijk verschillend om te spreken van een duidelijke institutionaliseringsbeweging.

(80) Deze percentages nemen de personen in rekening die (1) categorie 4: inwoners/samenwonen met niet-verwanten (2) categorie 7 ('combinatie'): in eerste instantie gaan samenwonen/inwoners met niet-verwanten.

(81) Het voorgaande bevolkingsregister (1891-1900) maakt geen melding van de verhuis van Charles Louis. Het is daarom moeilijk te bepalen hoelang hij deel uitmaakte van het huishouden van de familie Collagé.

(82) Anne Borsay beschrijft hoe in het achttiende- en negentiende-eeuwse Groot-Brittannië mensen met een beperking werden uitbesteed bij niet-verwanten tegen betaling: Anne BORSAY, *Disability and Social Policy in Britain since 1750*, Houndmills, Palgrave Macmillan, 2005, p. 178-179. Volgens Ronse bestond een vergelijkbaar systeem in de Nederlanden voor mensen met een intellectuele beperking: Hubert RONSE, "De geschiedenis van de psychiatrie te Geel", in *Tijdschrift voor Psychiatrie*, dl. 30, 1988, 1, p. 6-20. We vonden geen sporen van een vergelijkbaar uitbestedingsnetwerk voor dove personen in Vlaanderen.

(83) Deze percentages nemen de personen in rekening die (1) categorie 4: alleen wonen (2) categorie 7 ('combinatie'): in eerste instantie gaan alleen wonen.

Bovendien lijkt voor veel dove en horende vrijgezellen institutionalisering een ultieme overlevingsstrategie te zijn geweest wanneer men geen beroep kon doen op naaste familie. Na de dood van hun verweduwd vader in 1865, gingen de 32-jarige dove Charles Louis Callens en zijn ongetrouwde zus Emiliana in het huishouden van hun getrouwde broer Eustachius wonen. In 1870 trouwde en verhuisde Emiliana. Charles Louis vergezelde haar en bleef bij haar wonen tot ze overleed in december 1901 (haar man was overleden in 1900). Na Emiliana's dood verhuisde Charles Louis naar een instelling in Sint-Niklaas waar hij woonde tot zijn overlijden in 1902. Ongehuwd en kinderloos, zonder ouders en broers en zussen, was institutionalisering vermoedelijk de enige optie voor dove mannen en vrouwen die te oud waren om in hun eigen levensonderhoud te voorzien.

Niettemin, ongeveer 18 procent van de dove vrijgezellen verhuisde naar een instelling op jongere leeftijd, terwijl een of beide ouders nog in leven waren (zie 'ander huishoudtraject' in tabel 4) – in tegenstelling tot slechts 1,5 procent van de broers en zussen. Een vergelijking tussen beide geboortecohorten toont dat het aantal dove personen dat verhuisde naar een instelling op jongere leeftijd toenam van 8 tot 23 procent. Waren familieleden niet meer bereid om voor hun doof familielid te zorgen in de negentiende-eeuwse industrialiserende samenleving, zoals de literatuur veronderstelt? Of weerspiegelt de verdrievoudiging andere verschuivingen in de dove onderzoeksgroep? Tabel 5 toont de verhouding tussen enerzijds het aantal doven geboren in de stad en op het platteland, anderzijds tussen het aantal geschoolde en ongeschoolde doven, per geboortecohorte.

Tabel 5. Geboorteplaats en scholing van doven, per geboortecohorte, in % (N=568)

	Geboorteplaats			Scholing	
	<i>N</i>	<i>Stad</i>	<i>Platteland</i>	<i>Geschoold</i>	<i>Ongeschoold</i>
<i>Geboren 1748-1810</i>	139	19	81	4	96
<i>Geboren 1830-1860</i>	145	37	63	91	3

Bron: UGent Quetelet Center, databank doven De Veirman.

Tabel 5 toont dat in de tweede geboortecohorte meer doven geboren werden in de stad in vergelijking met de eerste geboortecohorte (37 procent ten opzichte van 19 procent). Met betrekking tot de opleiding van de dove onderzoekspersonen, toont de tabel de spectaculaire stijging in het aantal geschoolde doven in de tweede geboortecohorte. Deze stijging is niet geheel onverwacht gezien de eerste officiële dovenscholen opgericht werden in België in het begin van de negentiende eeuw – de eerste Vlaamse dovenschool werd opgericht door de Broeders en Zusters van Liefde in Gent in 1820. Voordien waren doven afhankelijk van lokaal georganiseerde privé initiatieven voor hun opleiding. Deze initiatieven waren beperkt in aantal en bereikten slechts een klein aantal doven. Dat een groter aantal doven hun leven doorbracht in een instelling in de negentiende eeuw is mogelijks een weerspiegeling

van die verstedelijking en toegenomen educatie. Instellingen waren immers bovenal een stedelijk fenomeen. In het midden van de negentiende eeuw telde België 404 zorginstellingen, waarvan ongeveer de helft gesitueerd was in Vlaanderen⁽⁸⁴⁾. De grote meerderheid van deze instellingen was gesitueerd in de stad. Op het platteland was het aanbod aan instellingen kleiner en minder gevarieerd⁽⁸⁵⁾. Bijna alle geïnstitutionaliseerde doven verbleven in een instelling in de provinciehoofdstad Gent, de stad waar alle opgeleide doven naar school gingen. Het monopolie dat de Broeders en Zusters van Liefde hadden op dovenscholen en instellingen voor volwassenen, kan ertoe geleid hebben dat doven die in een dovenschool verbleven als kind gemakkelijker hun weg vonden naar een institutioneel leven als volwassene.

Naast deze structurele veranderingen in de samenstelling van de onderzoekspopulatie doen ook individuele levenslopen vermoeden dat institutionalisering niet altijd het gevolg was van onwil van familie. Jacques Jean Minne, doof geboren in 1832 in Gent, was 26 toen hij zijn vader verloor in 1858. Hij bleef bij zijn moeder wonen samen met zijn ongehuwde broers en zussen tot november 1867. Daarna verhuisde hij naar het Guislain Instituut in Gent, waar hij woonde tot zijn dood in 1901. Op het moment dat Jacques Jean verhuisde naar de instelling was zijn verweduwd moeder 70 jaar oud. De dove Edmond Van Waelvelde, op zijn beurt, verhuisde naar een hospice voor behoeftige mannen in 1901, op hetzelfde moment dat zijn 70-jarige moeder Séraphine naar een hospice voor behoeftige vrouwen verhuisde. Waarschijnlijk slaagden Edmond en zijn moeder erin om rond te komen zolang beiden inkomsten konden vergaren. Wanneer Séraphine echter een leeftijd bereikte waarop ze te oud werd om te werken, volstonden de inkomsten van Edmond als tuinier mogelijks niet langer. In veel van de gevallen waarin een dove persoon werd geïnstitutionaliseerd, ondanks het feit dat één of beide ouders in leven waren, stellen we vast dat de ouder(s) boven de 60 jaar waren. Naarmate ouders ouder werden, werden ze minder actief op de arbeidsmarkt en namen hun eigen zorgbehoeften toe. Dit kan geleid hebben tot de beslissing om hun dove zoon of dochter te institutionaliseren. Historici Louise Tilly en Joan Scott stelden vast dat weduwen soms verplicht waren om hun kinderen onder te brengen in gespecialiseerde instellingen uit economische overwegingen⁽⁸⁶⁾. Ook historica Anne Borsay argumenteerde dat de beslissing om een kind met een beperking te institutionaliseren niet moet gezien worden als een verantwoordelijkheidsverzuim, maar als een “pragmatische reactie op een economische behoefte”⁽⁸⁷⁾. Sommige huishoudtrajecten geven minder indicaties over de redenen voor institutionalisering. Marie Thérèse De Pauw verbleef in de dovenschool in

(84) Yves SEGERS, “Het Sint-Jan Baptist Godsgasthuis in Boom: “Eene schuytplaats voor armen en zieken””, in Jan DE MAEYER, Lieve DHAENE, Gilbert HERTECANT & Karel VELLE, eds., *Er is leven voor de dood. Tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen, Pelckmans, 1998, p. 83.

(85) Annelies VAN HEIJST, Marjet DERKS & Marit MONTEIRE, *Ex caritate: kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19^e en 20^e eeuw*, Hilversum, Verloren, 2010, p. 329.

(86) Louise A. TILLY & Joan W. SCOTT, *Les femmes, le travail et la famille*, Parijs, Rivages, 1987, p. 70.

(87) A. BORSAY, *Disability and Social Policy in Britain since 1750*, op. cit., p. 177.

Gent van 1853 tot 1863. Na haar opleiding keerde ze terug naar het huis van haar ouders, een dagloner en naaister in hun vijftiger jaren. In oktober 1866, echter, keerde ze terug naar Gent en nam haar intrek in het *Hospice des Incurables* (hospice voor ongeneeslijken), gerund door de Zusters van Liefde. Ze verbleef in de instelling tot aan haar dood in 1930. Ook Jean Baptist Penneman, doof geboren in Aalst in 1851, verhuisde op jonge leeftijd naar een instelling. Op 7-jarige leeftijd startte Jean Baptist met de opleiding aan de dovenschool in Gent. Na het afronden van zijn opleiding in 1866, bleef hij in instellingen van de Broeders van Liefde wonen (eerst in de dovenschool, vanaf 1881 in het Guislain Instituut). Jean Baptist bleef geïstitutionaliseerd tot aan zijn dood in 1902. Nochtans stierven zijn ouders maar eind de jaren 1870 en bleven twee nooit-gehuwde broers hun hele leven in het ouderlijk huis wonen. Misschien verhuisden Marie Therese en Jean Baptist op vroege leeftijd naar een instelling omdat hun ouders niet bereid waren om nog langer voor hun doof kind te zorgen. Het is echter ook mogelijk dat ongehuwde doven een meer actieve rol speelden in hun institutionalisering en er zelf voor kozen om (een deel van) hun leven in een instelling door te brengen. Marie Thérèse was een enig kind, die het grootste deel van haar jeugd doorbracht weg van huis. Zonder broers en zussen of jeugdvrienden, kan de vertrouwde instelling van de Zusters van Liefde een aangename leefomgeving zijn geweest.

Conclusie

In dit artikel was het de bedoeling om via een reconstructie van de huishoudtrajecten van doven een beter zicht te krijgen op de rol die familie speelde in het leven van mensen met een beperking en hoe die relatie evolueerde doorheen de negentiende eeuw. Hiertoe hebben we de levenslopen van een groep achttiende- en negentiende-eeuwse doven en hun horende broers en zussen uit Oost-Vlaanderen gereconstrueerd. Deze casestudy biedt een uniek inzicht in de mate waarin mensen met een beperking ingebed waren in een familiaal netwerk enerzijds, en geïstitutionaliseerd waren anderzijds.

Binnen het historisch demografisch onderzoek leeft het idee dat het individualistisch karakter van het nucleair familiesysteem in Noordwest-Europa ertoe leidde dat individuen die hulp nodig hadden, in armoede, ouderdom en ziekte, vooral op zoek dienden te gaan naar externe ondersteuning. Bepaalde groepen in de samenleving zoals vrijgezellen en weduwe(naar)s kwamen daardoor onvermijdelijk terecht in een kwetsbare situatie van “actual or potential hardship”. Deze *nuclear hardship hypothesis* verloor de laatste decennia aan kracht naarmate onderzoek de familie identificeerde als een belangrijk opvangnet en klankbord in besluitvorming doorheen de achttiende en negentiende eeuw. Binnen de *disability studies* gaat men echter nog steeds uit van een toenemende sociale segregatie van mensen met een beperking in de loop van de negentiende eeuw. Onder invloed van industrialiserings- en, daarmee gepaard gaand, individualiseringsprocessen zouden mensen met een beperking een steeds grotere ‘last’ zijn voor hun families en daardoor steeds vaker in een instelling terecht komen. In deze visie

worden mensen met een beperking gezien als kwetsbaar en afhankelijk. De moeilijkheid om personen met een beperking te identificeren in historische bronnen en het tijdrovende karakter van de levensloopmethodologie maakt dat deze segregatiethese nooit eerder empirisch onderzocht werd.

Op basis van onze analyses, argumenteren wij dat de negentiende-eeuwse evolutie van informele naar formele zorg moet worden genuanceerd. Doorheen de achttiende en negentiende eeuw bleef het gezin een belangrijke rol spelen in het leven van doven. De overgrote meerderheid van dove én horende personen deelde een huishouden met ouders en broers en zussen. Ze verlieten het ouderlijk huis meestal pas na het huwelijk, of in het geval van nooit-gehuwden, wanneer ze zelf of hun ouders overleden waren. Op basis van de beroepen van de ouders en de doven zelf, suggereerden we bovendien dat inwonende doven niet louter een kwetsbare positie bekleedden binnen het gezin als 'zorgontvanger', maar actief hun steentje bijdroegen aan de gezinseconomie. Diegenen zonder geregistreerd beroep woonden vooral in gezinnen waarin ouders betrokken waren in de huisnijverheid, een sector gekenmerkt door informele beroepsactiviteiten. Wanneer wel een beroep geregistreerd was, was dat voor de overgrote meerderheid hetzelfde beroep als (een van) de ouders.

De 'huishoudelijke levenslopen' van de gehuwde dove en horende onderzoekspersonen stemden in belangrijke mate overeen. In beide groepen was het gebruikelijk om na het huwelijk het ouderlijk huis te verlaten en een zelfstandig huishouden op te zetten. In de meeste gevallen ging dat om eenvoudige gezinshuishoudens. De respectievelijk grotere aan- en afwezigheid van kinderen, verklaart waarom de horende broers en zussen vaker deel uitmaakten van een complex gezinshuishouden en dove personen van een nucleair huishouden. Vermoedelijk verklaart de hogere kinderloosheid van dove mannen en vrouwen ook waarom verweduwde doven vaker in een instelling of een niet-gezinshuishouden terecht kwamen.

Dove en horende permanente vrijgezellen die hun ouders overleefden deden, zowel in de achttiende als negentiende eeuw, in de eerste plaats beroep op broers en zussen – hetzij een getrouwde broer of zus waarbij ze gingen inwonen of ongehuwde broers en zussen om een huis mee te delen, meestal dat van hun ouders. Wanneer broers en zussen geen optie waren, konden andere familieleden een belangrijke rol spelen. Wat betreft de vrijgezellen die geen beroep deden (of konden doen) op broers en zussen, stelden we een belangrijk verschil vast tussen doven en horenden. Terwijl de meerderheid van de horende onderzoeksgroep alleen woonde, brachten meer doven een deel van hun leven door in een instelling. Bovendien verhuisde in de loop van de negentiende eeuw een toenemend aantal dove mannen en vrouwen op jonge leeftijd (voor het overlijden van beide ouders) naar een instelling. Deze toename kan echter niet zomaar verklaard worden vanuit een groeiende onwil van familie om samen te wonen met een doof familielid. Het feit dat meer doven in de tweede geboortecohorte geboren waren in de stad en daar naar school gingen, maakte een institutioneel leven meer voor de hand liggend. Instellingen waren dichtbij gesitueerd en na een jarenlang verblijf aan de dovenschool was de stap naar een instelling voor volwassenen waarschijnlijk minder groot. Bovendien suggereren de persoonlijke levensverhalen van de dove mannen en vrouwen in dit onderzoek dat institutionalisering in

belangrijke mate afhankelijk was van de pool van beschikbare verwanten. Individuen belandden meestal in een instelling op een moment dat ze geen familieleden hadden om mee samen te wonen – omdat ze oud, overleden of verhuisd waren. Sommige levensverhalen doen ook veronderstellen dat doven niet louter passieve ontvangers waren van institutionalisering. Het verhaal van Marie Thérèse De Pauw, bijvoorbeeld, suggereert dat dove mensen actief konden kiezen om hun leven door te brengen in een instelling, vooral als de instelling voorbehouden was voor doven. In instellingen voor doven konden dove mannen en vrouwen samenwonen met personen met wie ze dezelfde ervaringen en manieren van communicatie deelden. Als zodanig, waren ze niet langer de sociale ‘outsiders’, maar waren ze in staat om meer diepgaande vriendschappen aan te gaan met andere doven. Verhuizen naar een instelling kon aldus een daad van agency zijn. Dat laatste blijft natuurlijk een hypothese, maar in combinatie met de andere bevindingen toont het aan dat het idee dat doven – bij uitbreiding mensen met een beperking – per definitie kwetsbaar waren en dat in toenemende mate werden doorheen de negentiende eeuw, althans wat hun woonsituatie en rol binnen het huishouden betreft, moet genuanceerd worden.

SAMENVATTING

Sofie DE VEIRMAN & Isabelle DEVOS, *Tussen familie en instelling? Een analyse van de huishoudtrajecten van doven in Oost-Vlaanderen, 1750-1950*

Disability onderzoekers veronderstellen een sociaal segregatieproces voor personen met een beperking in de negentiende eeuw. Voorheen zouden personen met een beperking tot de verantwoordelijkheid hebben behoord van het gezin. Naarmate traditionele familiebanden aan kracht verloren en individualisme sterker werd in de negentiende eeuw, werden ze steeds meer beschouwd als een kwetsbare groep die diende opgevangen te worden door formele instellingen. De moeilijkheid om personen met een beperking te identificeren in historische bronnen en het tijdrovende karakter van de levensloopmethodologie maken dat deze segregatiethese nooit eerder empirisch onderzocht werd. In dit artikel bestuderen we via een reconstructie van de huishoudtrajecten van doven welke rol familie speelde in het leven van mensen met een beperking, en of deze relatie evolueerde doorheen de negentiende eeuw. Op basis van onze analyses, argumenteren wij dat de negentiende-eeuwse evolutie van informele naar formele zorg moet worden genuanceerd. Doorheen de achttiende en negentiende eeuw bleef het gezin een belangrijke rol spelen in het leven van doven. Bovendien bekleedden inwonende doven niet louter een kwetsbare positie binnen het gezin als zorgontvanger, maar droegen ze actief hun steentje bij aan de gezinseconomie. De levensverhalen van geïnstitutionaliseerde doven suggereren dat institutionalisering niet zozeer het gevolg was van de onwil van familie om een doof familielid in hun huishouden op te nemen, maar in een belangrijke mate bepaald werd door de beschikbaarheid van familie om mee samen te wonen. Dit artikel toont dat het idee dat doven – bij uitbreiding

mensen met een beperking – per definitie kwetsbaar waren, althans wat hun woonsituatie en rol binnen het huishouden betreft, aan een herziening toe is.

Levensloopenanalyse – handicap – familierelaties – kwetsbaarheid – personen met een beperking – doven – achttiende eeuw – negentiende eeuw – institutionalisering

ABSTRACT

Sofie DE VEIRMAN & Isabelle DEVOS, *Between Family and Institution ? An Analysis of Household Trajectories of Deaf People in East Flanders, 1750-1950*

Disability scholars assume a social segregation process for persons with disabilities in the nineteenth century. In pre-industrial times, disabled persons were considered the main responsibility of family and kin. When traditional kinship ties failed and individualism increased in the nineteenth century, the responsibility had to be taken over by institutions. Because of the difficulties in identifying people with an impairment in historical sources and the time-consuming nature of life course data collection, this segregation hypothesis has never been empirically tested. Reconstructing the household trajectories of deaf men and women, we examine in this article the role of family in the lives of people with a disability and if this relationship changed during the nineteenth century. Based on our analyses, we argue that the nineteenth-century evolution from informal to formal care needs revision. Throughout the eighteenth and nineteenth century, family continued to play an important role in the lives of deaf people. Moreover, co-resident deaf persons were not merely care receivers, but actively contributed to the family economy. The personal life stories of institutionalised deaf men and women suggest that institutionalization was to an important extent determined by the pool of available kin, and not necessarily the result of the unwillingness of family to take in a deaf relative. This article shows that the idea that deaf people – and by extension people with disabilities – were vulnerable by definition, at least with regard to their living situations and role within the household, needs revision.

Life course analysis – disability – family relationships – vulnerability – disabled people – deaf – eighteenth century – nineteenth century – institutionalization

RÉSUMÉ

Sofie DE VEIRMAN & Isabelle DEVOS, *Entre famille et institution? Une analyse des trajectoires familiales des personnes sourdes en Flandre Orientale, 1750-1950*

Les chercheurs travaillant sur l'invalidité (*disability*) ont postulé l'existence d'un processus de ségrégation sociale pour les personnes en situation de handicap au XIXe siècle. Auparavant, celles-ci étaient censées relever de la

responsabilité de la famille. Lorsque, au xixe siècle, les liens traditionnels de parenté commencèrent à faiblir et que l'individualisme devint plus marqué, cette responsabilité dut être suppléée par les institutions. En raison de la difficulté d'identifier les personnes en situation de handicap dans les sources historiques ainsi que de la nature fastidieuse de l'analyse des parcours de vie, cette hypothèse de ségrégation n'a jamais été testée par des recherches empiriques. Dans cet article, nous examinons, à partir d'une reconstitution des trajectoires familiales des hommes et femmes sourdes, le rôle de la famille dans la vie des personnes en situation de handicap et la manière dont cette relation a évolué au cours du XIXe siècle. Sur la base de nos analyses, nous affirmons que l'hypothèse d'un passage des soins informels aux soins formels doit être nuancée. Tout au long des XVIIIe et XIXe siècles, la famille continua à jouer un rôle important dans la vie des personnes sourdes. En outre, les personnes sourdes co-résidentes ne furent pas seulement des récepteurs de soins, mais elles contribuèrent activement à l'économie familiale. Les histoires de vie personnelle des hommes et des femmes sourdes internés dans des établissements spécialisés suggèrent que cette mesure était en large partie déterminée par un manque de possibilités d'accueil au sein de la famille, et qu'elle n'était pas nécessairement le résultat d'un abandon de la part des proches. Cet article montre que l'idée selon laquelle les personnes sourdes – par extension les personnes en situation de handicap – étaient, par définition, vulnérables, doit être nuancée, au moins en ce qui concerne leurs conditions de vie et leur rôle au sein du ménage.

Parcours de vie – handicap – relations familiales – vulnérabilité – les sourds
– XVIIIe siècle – XIXe siècle – internement

